

מוסדות לילדים עזובים ועיצוב זהותם האישית, החברתית והלאומית של החוסים בהם, 1934-1948

לילך רוזנברג-פרידמן ותהלה הרץ

תקציר

בתקופת המנדט אלפי ילדים עזובים הסתובבו בחוצות הערים בלא השגחה. לתופעת 'העזובה' הזאת יוחסו מקצת הילדים הללו נקלטו במוסדות סגורים, ארציים ועירוניים, שראו את עצמם כתחליף למשפחות והיו אמורים לספק לילדים מסגרת לתמיכה פיזית ורגשית. המאמר מציג את המוסדות לילדים עזובים שהקימו עיריית תל אביב והוועד הלאומי, מתאר את הגישות הטיפוליות והחינוכיות שהונהגו בהם ובוחר את תפקידם בתהליך הגיבוש של זהותם החברתית והלאומית של החניכים.

המוסדות נבדלו אלה מאלה בתפקודם היום-יומי, אך לכולם הייתה משותפת השאיפה לעצב את זהותם החברתית והלאומית של הילדים כדי לאפשר את השתלבותם בחברה. בתחום החברתי בלטה שאיפת המוסדות להימנע מתיוג של הילדים כעזובים או כעבריינים, ולכוונם לחיים נורמטיביים, אולם עצם הימצאות הילדים במוסד ייעודי תייג אותם מראש והשפיע על תפיסתם העצמית. בכל המוסדות הייתה ההכשרה המקצועית אפיק מרכזי לעיצוב הזהות. במוסדות העירוניים הודגש ההיבט היצרני, ובמוסדות הכפריים הודגש ההיבט החקלאי, שהיה דגל העשייה הלאומית. הדגש הלאומי בעיצוב זהותם של הילדים היה לחלקם מקפצה להשתלבות חברתית, אולם אחרים חשו עזובים עוד יותר במוסדות שהושתתו על אדנים ערכיים רחוקים מעולמם האישי.

בתובנות העולות מן המאמר בולטת החינוכיות שבשילוב מטרה ערכית בתהליך של עיצוב הזהות. לילד שניצב מול מטרה ערכית – לאומית, חברתית או אישית, ייחודית או אוניברסלית – יש אופק לחתור אליו, והנעה פנימית לצמיחה והתפתחות גם מתוך משבר.

מילות מפתח: הוועד הלאומי, חברה לאומית, ילדים עזובים, מוסדות סגורים, משפחה ביישוב, רווחה, עיצוב זהות, תל אביב

יש ברחובות ובפרנרי העיר
הרבה נערים בגיל צעיר
הסובבים יחפים ובלויי לבוש
ואינם מחונכים כמו שדרוש
יש ילדים, עשירים ושבעים
הלבושים יפה ויפה מבלי
אז מדוע, מדוע יהיה הבדל?
הרי חיב משהו, לדאוג ולדאוג
כדי שכל נער יוכל להג
את חג נעוריו בשובע ובחנוך
כדי שלא יקום דור של דל ונמך.¹

שיר זה, שכתב בשנת 1947 ילד עלום שם שחסה בבית הנוער העירוני בתל אביב, משקף במבט 'מלמטה' את התופעה שפשתה בארץ למן שנות השלושים, ושכונתה באותם ימים 'העזובה': ילדים ונערים שהסתובבו בלא השגחה ובלא מסגרת יציבה ונוכחת, כמו משפחה או בית ספר. לעזובה יוחסו בעיות רבות, אישיות, חברתיות ולאומיות. ביחוד בלטה התופעה בהנגדה לדגם האידיאלי של הילד הציוני שטופח ביישוב, הילד שבו, סברו, טמון עתיד הלאום. מקצת הילדים והנערים העזובים נקלטו במוסדות סגורים (פנימייתיים), בהם ארציים, בחסות הוועד הלאומי, בהם עירוניים. מוסדות אלה תפסו את עצמם כתחליף למשפחות הילדים ולפיכך היו אמורים לספק להם מסגרת תמיכה פיזית ורגשית. היו מוסדות שהתנהלו באופן מועיל וחיובי והיו שהתנהלותם לקתה במעט או בהרבה, אך רובם שאפו לעצב מחדש את זהות הילדים, בפרט בהיבט החברתי והלאומי, כדי לאפשר להם להשתלב בחברה. מטרתנו במאמר לבחון את מקומם של המוסדות לילדים עזובים ותפקידם בתהליך הגיבוש של זהותם החברתית והלאומית של החניכים, ובפרט נתמקד במוסדות הפנימייתיים שהקימו עיריית תל אביב והוועד הלאומי.² עיריית תל אביב, אחד הגופים המובילים ביישוב בשדה החינוך בכלל ובטיפול בילדים עזובים בפרט, הייתה הראשונה להקים מוסדות פנימייתיים לילדים עזובים: 'המעון לנערים עובדים' (1934), 'המעון לילדים עזובים' (1935),

- 1 שיר שנכתב בפתח ביתנו, עלון פנימי של בית הנוער העירוני בתל אביב, 9 (דצמבר 1947), ארכיון לחינוך ליהודי בישראל בגולה ע"ש אביעזר ילין (להלן: אל"ח), 3.151/11.
- 2 נבחר כי המאמר מתמקד בילדים עזובים בחברה היהודית. אכן בפלשת'נה המנדטורית הייתה העזובה גם נחלת החברה הערבית. בראשית שנות העשרים הוקם על ידי הבריטים מוסד לעבריינים צעירים בירושלים, 'בית ספר לתיקון פושעים צעירים' שנועד להיות מסגרת לנוער העזוב והעברייני בפלשת'נה, יהודים וערבים כאחד. בשנת 1927 עבר המוסד לטול כרם. אולם בשנת 1937, בעקבות המאורעות, הופרדו החוסים היהודים מהערבים והועברו למוסד זמני שנפתח לעבריינים צעירים יהודים בלבד בירושלים. להרחבה ראו: תהלה הרץ, 'על הקרבה, על קורבנות, ועל האהבה: מוסדות החינוך לילדים עזובים ועבריינים של הנהגת היישוב ושל העיר תל אביב (1934-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2017, עמ' 72-73.

'בית הצעירות' (1935) ו'המעון העירוני בהר־טוב' (1945).³ שני המוסדות היחידים ביישוב שפעלו בחסות הוועד הלאומי היו 'כפר העבודה לנערים' בגבת (1939) ו'בית הנערה' בעין רד (1944).⁴ נדגיש כי מטרת המאמר אינה לעמוד על ההבדלים בין המוסדות התל־אביביים למוסדות הוועד הלאומי (הללו נדונו במאמר אחר⁵), אלא לבחון את שאיפת המוסדות לעצב את זהות הילדים, אופייה והשפעותיה.

במאמר התבססנו על מגוון מקורות ראשוניים, בהם מסמכים ארכיוניים וקטעי עיתונות. ילדי המוסדות לא הרבו לכתוב, ורובם אף התקשו בכך. אף על פי כן, נמצאו מקורות כתובים שסייעו להעלות את קול הילדים. הללו היו פזורים בינות המקורות הממסדיים, בעיתוני המוסדות, בעדויות אנשי החינוך ובמכתבים ובתמונות שנמצאו בבתי צאצאיהם. ראיונות בעל פה והתחקות אחר המשך סיפור החיים של כמה מהילדים סייעו להשלמת התמונה ההיסטורית.

הילדים העזובים

אחד מהקשיים בחקר הילדים והנערים העזובים הוא מורכבות הגדרתם. בתקופה הנדונה ההגדרה של עזובה הייתה מעורפלת וכרכה קשת רחבה של מצבים, משוטטות והזנחה עד עבריינות. בני התקופה לא הבחינו בין ילדים ונערים עזובים, שאינם מתחנכים בבית ספר או עובדים, ובין נוער עברייני, וראו את שתי הקבוצות כמקשה אחת.⁶ תפיסתו של השלטון המנדטורי אף חיזקה נטייה זאת. על פי החוק האנגלי, לא היה הבדל בין ילדים עזובים לעבריינים, שכן ילד עזוב נתפס כעברייני בכוח ולפיכך קבע החוק שיש לטפל בשניהם באותו האופן.⁷ גישה זו השליכה גם על האופן שראו ביישוב את הילדים העזובים ועל הטיפול בהם.

- 3 המוסדות כונו במקורות בשמות שונים, לשם האחידות נקטנו במאמר בשמות השכיחים ביותר.
- 4 תמי רזי, *ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית*, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 288.
- 5 תהלה הרץ ולילך רוזנברג-פרידמן, "מוסד עזוב": סיפורו של כפר העבודה לנערים עזובים (1939-1948), *ישראל*, 29 (2021), עמ' 105-133.
- 6 רזי, *ילדי ההפקר*, עמ' 110-108, 219-227. עבודת ילדים הותרה עם מגבלות: בשנת 1927 נאסרה העסקת ילדים מתחת לגיל 12, ובשנת 1945 נאסרה העסקתם מתחת לגיל 14. האיסור לא כלל את כל העבודות, וכך הועסקו ילדים בעבודות סבלות, מכירה ברחוב, משק בית וכדומה. אברהם דורון, 'תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי: מדיניותה של ממשלת המנדט', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003)*, עמ' 525-541; Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2006, pp. 98-101.
- 7 החוק משנת 1933 על בסיס קביעתה של ועדה פרלמנטרית מ־1927. John Clarke, 'The Three Rs – Repression, Rescue and Rehabilitation: Ideologies of Control for Working Class Youth', in: John Muncie, Gordon Hughes, and Eugene McLaughlin (eds.), *Youth Justice: Critical Readings*, Sage, London 2002, pp. 131-138.

גם ביישוב נחשבו ילדים ונערים עזובים, מוזנחים וכאלה שתנאי חייהם היו עלולים לדעת הממסד להסלילם לפשע כחלק מקבוצת הילדים העבריינים. ילד שעבד לפרנסתו או לפרנסת משפחתו בסבלות ברחוב, עלול היה להיתפס כמי שמועד להתדרדר לפשע. ילדים הובאו לפני שופט גם במקרים של שוטטות סתמית, וגם במקרים שבהם נראה שתנאי החיים של הילד עלולים להביא אותו לעבריינות. אולם להבדיל מהתקופה העות'מאנית, החוק המנדטורי הבחין בבירור בין עבריינים בוגרים לנוער, והנהיג מסגרת טיפולית ושיקומית לטיפול בנוער עברייני במוסדות לתיקון.⁸ בהתאם להנחיות המנדטוריות ובשל היעדר הבחנה בין עזובה לעבריינות, נשלחו למוסד של הוועד הלאומי בגבת, שנועד לתיקון עבריינים צעירים, גם ילדים עזובים שלא עברו כל עברה, בטענה שאין להם השגחה מספיקה בבית.⁹ ומנגד, היו צעירים עבריינים שנשלחו בצו בית משפט למוסדות לילדים עזובים, כמו כפר העבודה לנערים, דבר שהשפיע על החניכים בו. רגשות החברה כלפי הילדים העזובים נעו בין תפיסתם כמסוכנים לחברה ובין דאגה לגורלם, ואלה באו לידי ביטוי בכינויים השונים שבהם כונו ילדים אלה: ילדי רחוב, פושעים, עבריינים,¹⁰ ילדי הפקר, ילדים קשי או כבדי חינוך, ילדים מושחתים, מוזנחים, נחשלים ואף, כמו בימינו – נוער בסכנה.¹¹ הכינוי השכיח ביותר בתקופה הנדונה היה 'ילדים עזובים' ובו נשתמש במאמר, והוא נוגע הן לילדים הן לנערים.

העזובה ביישוב

היישוב היה חברת מהגרים, שהגיעו מקהילות יהודיות מסורתיות שהוגשם בהן האידיאל של מרכזיות המשפחה בחיי הפרט והחברה.¹² התמורות שהתחוללו במאות ה-18 וה-19 השפיעו על תפיסת הילדות גם בחברה היהודית, שהילדים בה היו במוקד תשומת הלב

8 זהבית שנקולבסקי, 'חזון ומציאות בתהליך בניין האומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט, עמ' 289-290; מימי אייזנשטדט, 'הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות": 1922-1944', מגמות, מא, 1-2 (2001), עמ' 71-96.

9 ג' אירני, 'המוסד הממשלתי לתיקון עבריינים צעירים בארץ', למען הילד והנוער, י"ט (1944), עמ' 29.

10 על הזיהוי בין הילדים העזובים לעבריינים ראו רזי, ילדי ההפקר, עמ' 219-227.

11 הכינויים הללו נזכרים למשל במקורות הבאים: 'כפר עבודה לנערים', 25.9.1940, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/2313; 'כפר עבודה של כנסת ישראל', שם, J1/6407/1; 'ג' גלנר אל י' פנקס, 10.7.1935, ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), 4-1768; ד"ר קלרה פרלברגר, 'תחנה מיעצת לילדים כבדי חינוך', 16.12.1934, אעת"א, 4-1768; רזי, שם, עמ' 53, 57, 186; דוד אידלסון, נוער בסכנה, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1956.

12 על המשפחה בחברה היהודית ראו למשל: שירן י' פריז, 'המשפחה היהודית ברוסיה', בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית 1772-1917, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012, עמ' 181-196; משה שקד ושלמה דשן, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999; בת-ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, ב, 4, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ה.

והטיפול בהם הותאם לצורכיהם הייחודיים.¹³ מגמה זו התעצמה בשל ההגירה והלאומיות שאפיינו את התקופה.

הליכי ההגירה השפיעו באופן ייחודי על מעמד החברתי של ילדים.¹⁴ מצד אחד, הגירה חייבה תהליך של הסתגלות ושל אימוץ זהות חדשה, שהיה קשה לילדים אשר נותקו מהסביבה המוכרת וסבלו מתחושת זרות ומניכור.¹⁵ מצד אחר, מעמד במשפחה התחזק בשמשם סוכני חברות לחברה החדשה. בהגירה אל חברה לאומית, שראתה בילדים נכס המבטיח את עתידה של האומה, עלתה חשיבותם לציבור. לכן, עם פריחת הלאומיות באירופה במאה ה־19, נעשו הילדים ליעדים של הפוליטיקה הלאומית ולסוכנים שלה כאחד.¹⁶ חברות לאומיות ראו בילדים רכוש לאומי יקר ערך, ולכן שרר בהן מתח בין הסמכות ההורית ובין סמכותו של הלאום. הדבר בלט ביותר במצבי מאבק שבהם טובת הילד הוגדרה במונחים לאומיים ובפועל הומרה בטובת הלאום.¹⁷ מתח זה בין הסמכויות אפיין גם את יחסו של היישוב לילדים.

רוב היישוב חי במשפחות שהתנהלו על פי הדגם המסורתי הפטריארכלי, דגם שהתבסס על חלוקת תפקידים מגדרית ועל יחסי תלות של האישה והילדים בראש המשפחה, המפרנס הראשי.¹⁸ כמו בחברה האירופית שממנה הגיעו רבים מהמהגרים, גם ביישוב הילד הלך ונהיה למוקד תשומת הלב של הוריו, שרצו להעניק לו עולם ומלואו.¹⁹ ההגירה וההצטרפות לחברה לאומית בארץ השליכו גם על מקום הילד במשפחה ובחברה והעצימו את מרכזיותו. ככל תנועה לאומית, גם הציונות הקנתה למשפחה חשיבות רבה וראתה בה את הבסיס למימוש המטרות הלאומיות והחברתיות.²⁰ לילדים נועד תפקיד מכריע במימוש החזון

13 מתת אדר־בונים, 'ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין־ליטא במאה התשע־עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות', סוציולוגיה ישראלית, ז, 2 (2006), עמ' 352-379.

14 Rose L. Coser, Laura S. Anker, and Andrew J. Perrin, *Women of Courage: Jewish and Italian Immigrant Women in New York*, Greenwood, Westport, CT 1999

15 עדנה לומסקי־פדר ותמר רפופרט (עורכות), *נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג*, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים 2010.

16 Lilach Rosenberg-Friedman, 'Children as Pawns on the National Chess Board: Children in Israel's 1948 War of Independence', in: Idem, *The History of the Family* (in press)

17 Tara Zahra, 'Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1945-1990', *Central European History*, 37, 4 (2004), pp. 501-543

18 סילביה פוגל־ביז'אוי, 'משפחות בישראל, בין משפחתיות לפוסט־מודרניות', בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), *מין, מגדר, פוליטיקה, הקיבוץ המאוחד*, תל אביב 1999, עמ' 109, 128; על פטריארכליות ועל המשפחה הפטריארכלית ראו: צבי טריגר, *פשעים נגד הפטריארכיה: ניאוף, הפלות והומוסקסואליות במשפט ובתרבות*, מודן ומשרד הביטחון, בן שמן 2014, עמ' 13-23.

19 לילך רוזנברג־פרידמן, *ציונות מבטן ומלידה: הילודה ביישוב ובמדינת ישראל בראשיתה: מניעתה ועידודה, 1918-1960*, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשפ"ג, עמ' 119-122.

20 תמי רוי, "'ראויה המשפחה שיבנוה מחדש': תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט', בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין־קדרי (עורכים), *נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט*, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 21-56.

הלאומי, ובגילום דיוקנו של 'היהודי החדש' – התגלמות הגבריות, הבריאות והנעורים – לעומת הסטריאוטיפ של 'היהודי הישן', הגלותי. הילדים ביישוב טופחו על ברכי התרבות העברית, חונכו להתמסר לצורכי האומה ולהשתתף השתתפות פעילה בהתיישבות ובכוחות המגן – ובה בעת עוצבה הזהות הקולקטיבית הלאומית.²¹ אולם היה פער בין דגם זה של הילד הציוני האידאלי ובין חיי היום-יום של הילדים ביישוב בפועל.²² הערכים הלאומיים והחלוציים היו רחוקים מעולמם האישי של רבים מילדי ומנערי היישוב והבולטים שבהם היו הילדים העזובים.

תופעת ילדים עזובים היא חלק בלתי נפרד מכל חברה אנושית, והיא נובעת מסיבות שונות, בהן תנאי חיים קשים, מלחמות והגירות. עזובת ילדים בארץ נפוצה בארץ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, ויוחסה אז בעיקר לילדי העולים מתימן.²³ לאחר המלחמה, שמוטטה משפחות רבות, התגוללו המוני יתומים וילדים עזובים ברחובות בתנאי מחסור קשים.²⁴ התופעה תפסה לה אחיזה ביישוב בשנות המנדט גם בשל היותו חברה מהגרים. בתהליך הגירה כרוך הלם תרבותי בעוצמות משתנות, ולעתים הוא מגיע לכדי משבר של ממש. לנוכח קשיי ההתאקלמות בארץ החדשה, הסמכות ההורית דועכת והילדים מחפשים את מקומם במרחב החדש – מה שמוליך לעתים לבלבול ולאובדן דרך.²⁵ אחת מקבוצות הגיל הנתונות ביותר לסיכון היא בני הנוער, שמשבר ההגירה מתווסף אצלם לקשיים של גיבוש הזהות העצמית, למאפייני המדרגות ולחבלי ההתבגרות המאפיינים את הגיל.²⁶ המהגרים ביישוב התמודדו גם עם קשיים שהיו תולדה של המציאות המקומית, בהם אירועים ביטחוניים ומשברים כלכליים, היעדר יציבות וחוסר דאות אישי וקולקטיבי אשר

21 זהר שביט, 'מה דיברו הילדים העברים? על פרויקט העבריות ובניית חברה לאומית בארץ ישראל', ישראל, 29 (2021), עמ' 7-30; יעל דר, טל קוגמן ויהודית שטיימן (עורכות), **ילדים בראש המהנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית**, מכון מופ"ת, תל אביב 2010; Shoham Hizky, 'Small Sales Agents (of Nationalism) Inside the House: Childhood, Consumer Culture and Nationalism in Interwar Palestine's Yishuv', *Journal of the History of Childhood and Youth*, 12, 1 (2019), pp. 88-112.

22 יעל דר, 'קטני האומה: ילדים ופרויקט בניוי האומה הציוני', ישראל, 29 (2021), עמ' 1-5. ראו גם: גליה השרוני, 'ילדות, נעורים וחיי יום ביישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1882-1914', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015.

23 יוסף שפרינצק, 'הגירת יהודי תימן', **הפועל הצעיר**, 5, 18 ('תמוז התרע"ב), עמ' 7.

24 רחל אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ ישראל**, ב, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ן, עמ' 125.

25 על ההגירה והשפעותיה על משפחה וילדים ראו למשל: זאב לרר, **פסיכולוגיה של הגירה: סקירת ספרות**, הג'וינט, ירושלים 1993; Carola Suárez-Orozco, Marcelo Suárez-Orozco, and Irina Todorova, *Learning a New Land: Immigrant Children in American Society*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 2008.

26 למשל: מנחם אמיר ומנחם הורוביץ, **להיות מתבגר עולה: הקשר בין הגירה, פשיעה ועבריינות**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003; ל' גולצמן, וא' פרוג, 'ניתוח קבוצת נערים יוצאי חבר המדינות השייכים לדור שני או "דור וחצי" בראייה רב תרבותית', **מגיתוק לשילוב**, 6 (יוני 2010), עמ' 181-200; וליה מירסקי, **ישראלים: סיפורי הגירה**, צבעונים, תל אביב 2005.

לעמידה.²⁷ הגירה ככלל מטלטלת משפחות ומערערת את היחסים בין חבריהן,²⁸ וערעור הסמכות ההורית היה חלק בלתי נפרד גם מחיי הילדים ביישוב. הדבר בלט בייחוד בקרב מי שהיגרו מארצות שבהן התפיסות ואורח החיים היו שונים באורח ניכר מהמקובל ביישוב, תופעה מוכרת בחקר הגירה ומהגרים.²⁹ לכך היתוספו חיים בתנאים קשים של דוחק כלכלי, מצוקת דיור, אבטלה ועוני, שהיו שכיחים בקרב משפחות רבות.³⁰ מצב סוציו־אקונומי קשה במשפחה היה גורם מרכזי בעזובת הילדים, שמקצתם התבקשו לסייע בפרנסה.³¹ בשנות המנדט התבטאה תופעת הילדים העוזבים בעיקר בערים הגדולות, ובראשן תל אביב וירושלים, שהתחרו ביניהן על התואר המפוקפק 'העיר מרובת הילדים העוזבים', כפי שמראות תמי רזי וזהבית שנקולבסקי במחקריהן.³² גדולה שבעתים חרפת ירושלים, כי חמורה שאלת ילדי־הרחוב בירושלים מבכל מקום אחר ביישוב, נכתב בשנת 1941.³³ אולם תופעת העזובה בשנות המנדט התבטאה בצורה החמורה ביותר בעיר העברית תל אביב.³⁴ תל אביב, שהייתה אכן שואבת לרבבות מהגרים, הייתה גם מקום ריכוזם של ילדים עוזבים, מהם תושבי העיר ומהם שנהרו אליה מרחבי הארץ בהאמינם שבה רבים סיכוייהם לשיפור מצבם. הירידה בסמכות ההורית וההיעדרות הממושכת של הורים מהבית בשל אילוצי פרנסה חברו להווי העיר השוקקת שזימנה לילדים מרחבים חופשיים עם שלל פיתויים, אפשרויות והתנסויות.³⁵ מאחר שלא למדו בבתי ספר ולא השתייכו למסגרת כלשהי, העבירו הילדים את זמנם הרחק מפיקוח מבוגרים, ומצאו את מחייתם מעבודות מזדמנות או מעבריינות.

בשל ההגדרה המעורפלת של עזובה, קשה להעריך את מספרם של הילדים העוזבים. האומדן של בני התקופה נע בין אלפים ספורים ל־40,000 ילדים עוזבים ביישוב.³⁶ רובם

- 27 גור אלרואי, ארץ מקלט: ההגירה לארץ ישראל, 1919-1927, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2021; רוזנברג־פרידמן, ציונות מבטן ומלידה, עמ' 66-75.
- 28 פנינה מורג־טלמון ויעל עצמון, נשים מהגרות בישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 2013.
- 29 למשל: ט' קיברטה־לצ'א, 'תהליך הבניית זהות של מתבגרים יוצאי אתיופיה המסתגלים היטב למערכות החינוך, והנושרים ממערכות החינוך', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 2009; יוליה מירסקי, 'כבר לא שם ועדיין לא כאן: תהליכי הזדהות עם ישראל בקרב סטודנטים עולים מברית־המועצות לשעבר', בתוך: משה ליסק ואלעזר לשם (עורכים), מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001, עמ' 175-194.
- 30 רוב המשפחות בערים בשנות הארבעים חיו בדירות בנות חדר אחד או שניים, בתנאי חיים צנועים עד קשים ותזונת הילד העני הייתה דלה. שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'.
- 31 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 68-79.
- 32 שם; שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'.
- 33 משה בריל, ילדי הרחוב בירושלים, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1941, עמ' 5.
- 34 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 18-19, 218.
- 35 כפי שמוכר גם ממקומות אחרים בעולם, ראו: Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, Longman, London 1995, pp. 145-150.
- 36 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 22-23; בריל, ילדי הרחוב, עמ' 5.

היו בני שמונה ומעלה,³⁷ אבל היעדר ההורים מהבית במשך שעות הביא לכך שגם ילדים צעירים יותר הסתובבו ברחובות ללא השגחה.³⁸ דוד אידלסון,³⁹ איש חינוך שהיה בין השאר המפקח הפדגוגי של המחלקה לעבודה סוציאלית בעיריית תל אביב, התמסר לטיפול בילדים עזובים, יום הקמת מוסדות בעבורם ופיקח עליהם. הוא תיאר את סביבת שוק הכרמל בתל אביב וכתב שבתוך הזוהמה הכללית בה התגוללו עשרות ילדים בני שנתיים ויותר, 'מוזנחים, מלוכלכים, רעי-לבוש ופרועי-שער. ילדים אלה היו משחקים בבוץ ובאבק, בשיירי-מזונות ובקופסאות חלודות. פניהם וגופותיהם היו שורצים זכוכים, שעשו את שלהם באין מפריע'; והוסיף כי 'אמהות כמעט שלא נראו'.⁴⁰ העזובה ומאפייניה יוחסו בעיקר למזרחים,⁴¹ ואכן, רוב הילדים במוסדות לילדים עזובים היו ממוצא מזרחי.⁴² אולם התופעה נפוצה גם בציבור האשכנזי, בשיעור נמוך יותר,⁴³ חצתה עדות ומגורים והייתה נחלתו של כלל היישוב.⁴⁴

תופעת הילדים העזובים נתפסה כאיום בהיותה מנוגדת לשאיפת ההנהגה הציונית ליצור חברה לאומית חדשה, חלוצית וסוציאליסטית, שערך העבודה מרכזי בה.⁴⁵ הילדים העזובים ייצגו הוויית חיים הפוכה: בטלנית, נטולת ערכים ומוסר ואף עבריינית. למשל, נערות עזובות שהתדרדרו לזנות הוצגו כצעירות המפתות גברים 'נורמטיביים' לחיות 'חיים נוחים וקלים'.⁴⁶ לפיכך, אף שעוררו רחמים, גרמו הילדים העזובים גם דחייה, רתיעה ואף פחד. היה חשש גדול גם מפני השפעתם לרעה על שאר הילדים. טשטוש ההבחנה בין העזובים לעבריינים העצים את האיום.

37 דוד רייפן, 'ילדי רחוב בתל אביב בשנים 1935 עד 1944', חברה ורווחה, ו (1984), עמ' 36-43.

38 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 53.

39 דוד אידלסון (1891-1954), עלה לארץ מאוקראינה ב-1906. למד פדגוגיה ופסיכולוגיה בציריך ובברלין ובבית המדרש למורים של חברת עזרה בירושלים. הקים עם יהודה ורן-פולני את בית הספר וגן הילדים העמלני הראשון בארץ. ייסד את חברת הילדים הראשונה בבית אלפא וניהל את המוסד. בשנת 1933 השתלם בחינוך של ילדים עם קשי חינוך ושל ילדים עזובים ובטיפול בהם, ומאז התמקד בהם בעבודתו החינוכית.

40 אידלסון, נוער בסכנה, עמ' 14.

41 רזי, ילדי ההפקר. בירושלים, מתוך 13,448 ילדים בגילים 7-14, 2,359 (17.5%) לא למדו, רובם (כ-2,100) מזרחים. בריל, ילדי הרחוב, עמ' 32-33.

42 א' כספי אל עירית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הר-טוב, 10.12.1945, אעת"א, 2136-א-4; דוח המעון העירוני לילדים עזובים, ללא תאריך, שם, 1836-ב-4.

43 בבית הנערה שהו בשנת 1945 25 בנות, 40 אחוזים מהן אשכנזיות ו-60 אחוזים מהן מזרחיות. דוח ד"ר ט' ברמן, מרכז קופת חולים, תל אביב, 24.7.1945, אצ"מ, J1/14118; ד"ר ט' ברמן אל מחלקת הבריאות של הוועד הלאומי, 10.12.1945, שם.

44 רזי, ילדי ההפקר.

45 שם; שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'; תמי רזי, "בתי - אש, אש": אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים', בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2011), עמ' 140-169.

46 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 267, 304-305.

זאת ועוד, היישוב היה נתון בתהליך של גיבוש זהות קולקטיבית, מה שהעצים את החשש מפני 'האחר', ובמקרה דגן מפני השוליים החברתיים שעלולים לערער את יסודות החברה המתהווה. ההבחנה בין השוליים ובין המרכז החברתי הייתה חיונית לשימור מעמד המרכז. לכן נועד העיסוק בילדים העזובים גם לתחום את הגבולות בין המרכז לשוליים המאיימים עליו.⁴⁷ כך למשל החברה התל־אביבית, שבעצמה נתפסה לעתים קרובות על ידי חלקים בחברה ובהנהגה הציונית כהופכת לחברה החלוצית, הדגישה את גבולותיה הלאומיים על ידי סימון הילדים העזובים כילדים מזרחים המגיעים מאזור יפו.⁴⁸ ואולם בהינתן שהילדים העזובים היו בפועל חלק מהחברה המקומית, עמדה גם השאלה כיצד לרתום אותם למימוש השאיפות הציוניות. אכן, העדפת טובת הלאום על פני צורכי הפרט הייתה אחד ממאפייני היישוב והיא כללה גם את הילדים.⁴⁹ כאמור, שלל סוכני תרבות פעלו להנחלת ערכי הלאום לילדי היישוב ולעיצוב הדיוקן של ילד עברי. על אחת כמה וכמה היה הדבר נכון כשדובר בילדים עזובים. עם זאת, כפי שיוצג להלן, פעלו ביישוב גם אנשי רווחה וחינוך שטובת הילדים היא שעמדה לנגד עיניהם.

הטיפול בילדים העזובים

ישנן מספר גישות לטיפול בילד העזוב והן הנעות בין השארת הילד בסביבתו הטבעית ובין השמתו במוסד פנימייתי. היחיד בתקופת המנדט שהחזיק בשיטתיות בגישה של השארת הילד בסביבתו הטבעית ובשיפור חייו שם היה הרופא והפסיכואנליטיקאי דוד אידר (מונטגיו).⁵⁰ ב'ועד היתומים' שהקים בירושלים (1918-1928), יישם אידר דרך זו וקבע שגם אם יש הכרח להסדיר לילד מסגרת חילופית, תהיה זו רק משפחה אומנת שתמצא בפיקוח מתמיד של עובדת סוציאלית. לפיו, הימצאות קבוצות גדולות של ילדים עזובים במוסד מעוררת יחס מדכא ואכזרי מצד ההנהלה והצוות ורק מנהל מעולה יוכל להימנע ממנו.⁵¹ היו ביישוב מחנכים ומטפלים נוספים שדיברו בזכות הטיפול במסגרת הסביבה הטבעית של הילד, אולם ההעדפה הברורה של הממסד הייתה להרחיקו מן המשפחה ולשימו במוסד.⁵²

47 דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשס"ח, עמ' 13, 54-59; פנינה מוצפיי־האלר, בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית, מאגנס, ירושלים תשע"ב.

48 רזי, ילדי ההפקר.

49 שנקולבסקי, 'חזון ומציאות', עמ' 65.

50 דוד אידר (מונטגיו, 1865-1936), מראשוני הפסיכואנליטיקאים בכריטיניה, רופא, מנהיג ציוני ואיש רוח.

51 דוד אידר (מונטגיו), 'פיקוח יתומים', בתוך: ניסן טורוב (עורך), החינוך (תרע"ד), עמ' 105-109.

52 אניטה וינר, מחוץ למשפחה: השמת ילדים בארץ ישראל בתקופת המנדט, אורנים, חיפה 1984, עמ' 62-64.

בסוף המאה ה-19 נחקקו בארצות הברית, באנגליה, בצרפת ובגרמניה חוקים שקבעו כי התעלות של הורים בילדיהם או הזנחתם הן עבירה פלילית המאפשרת למדינה להוציא את הילדים מחזקת הוריהם. הגדרה רחבה זו פתחה פתח להתערבות גוברת והולכת של הרשויות בנעשה בתוך המשפחה, ולהעברת ילדים למוסדות ללא צורך בהסכמת ההורים.⁵³ הדרך המקובלת ביותר לטיפול בילדים עזובים באנגליה בתקופה הנידונה הייתה השמתם במוסדות,⁵⁴ והיא השפיעה על היישוב, שהשיטה הנהוגה בו הייתה 'תרפיה סוציאלית'. שיטה זו, שצמחה בגרמניה בראשית המאה ה-20, שמה דגש על אבחנה מדויקת ותיגו של הנוקמים לסיוע, ודרשה תנאים מיטביים כמצע להתפתחות הילדים. כשהאבחנה הייתה שהסביבה הטבעית אינה מתאימה לילד – מה שאפיין את מרבית המקרים – הטיפול המידי חייב את הוצאת הילד מסביבתו הטבעית והעברתו למשפחה אומנת או למוסד.⁵⁵ הנושאת העיקרית של גישה זו ביישוב הייתה סידי ורונסקי,⁵⁶ ראש המרכז לסידור ילדים במחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, וזו הייתה הגישה המקובלת בקרב כלל העובדות הסוציאליות ביישוב.⁵⁷ בהקשר הציוני ההרחקה של הילדים ממשפחותיהם וחינוכם במוסדות פנימייתיים נתפסה כמסייעת לעיצוב דיוקן הילד העברי הנחשק ולמימוש השאיפות הלאומיות.⁵⁸

המוסדות לטיפול בילדים העזובים ביישוב

כמה מוסדות פנימייתיים לטיפול בילדים עזובים הוקמו ביישוב. תל אביב, שהייתה מוקד בולט הן של תופעת העזובה הן של הטיפול בילדים העזובים, הייתה הראשונה להקים מוסדות ייעודיים לילדים אלה. בעקבותיה ועל בסיס המוסדות שהקימה, הוקמו מוסדות הוועד הלאומי. הקמתם של מוסדות אלה בחברה שהתנהלה באופן וולונטרי בהיותה נתונה לשלטון הבריטי ושמשאביה היו מוגבלים, עשויה להעיד על דאגה לילדים הללו ועל רצון לטפל בהם. ועם זאת אפשר לראות בסגירת הילדים במוסדות ניסיון להרחיקם מהמרחב הציבורי לנוכח 'האיום' שהם גילמו. התנהלות המוסדות לא הייתה אחידה, היא הושפעה

Jacques Donzelot, *The Policing of Families*, Pantheon Books, New York 1979, pp. 9-47 53

Bell Caroline, 'Regulating Child-Care: From the Children Act 1948 to the Present Day', *Child and Family Social Work*, 3, 3 (1998), p. 163 54

וינר, *מחוז למשפחה*, עמ' 44-48; אידלסון, *נוער בסכנה*, עמ' 79-114. 55

סידי ורונסקי (1882-1947), מחלוצות העבודה הסוציאלית בגרמניה וביישוב. הייתה פעילה בהקמת מוסד 'אהבה' בברלין ב-1916, ולימדה בבית ספר להכשרת עובדות סוציאליות שם. עלתה לארץ בשנת 1933, ניהלה את המחלקה לטיפול בילד ובנוער של הוועד הלאומי, והקימה ב-1934 בית ספר להכשרת עובדות סוציאליות של הוועד הלאומי. להרחבה ראו: מרגלית שילה, *נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918-1948*, כרמל, ירושלים תשפ"א. 56

שם, עמ' 122-163. 57

לאה שמגר-הנדלמן, 'סוציולוגיה של המשפחה בקהילה אקדמית קטנה: חקר המשפחה בישראל', *מגמות*, לז, 2-1 (1995), עמ' 136-166. 58

רבות מאישיות המחנכים והמטפלים, ושתי מגמות סותרות אלו דרו בהם בכפיפה אחת כפי שמראה הרץ במחקרה.⁵⁹

בעיר תל אביב ובחסותה פעלו כמה מוסדות: ב-1934 הוקם בעיר 'מועדון לילדי הפקר' בראשותו של דוד אידלסון, ובסוף אותה השנה הוא הוסב למוסד סגור לנערים עבריינים שנקרא 'המעון לנערים עובדים'. המוסד שאף להעניק השכלה בסיסית לנערים ולחנכם לחיי עבודה. הוא דגל בטיפול אינדיווידואלי ובשימוש בפסיכואנליזה לשיקום עבריינים צעירים (עוד על כך – להלן). אידלסון ניהל את המעון מהקמתו ועד סגירתו בשנת 1939,⁶⁰ וניכרה בו גישתו החינוכית, שהייתה נחלתם של שאר המדריכים במקום. הללו הדגישו את העבודה החינוכית, ולא רק המקצועית, בקרב הילדים והנערים.⁶¹

בעקבות מעון זה הוקם ב-1935 'המעון לילדים עזובים' שנועד לילדים בני 6 עד 12, בנים ובנות, שלא יכלו לשהות במסגרת משפחתית. המעון נועד 'להבראתם הנפשית, לחסונם הגופני, לחנוכם החברתי ולקדומם השכלי של ילדים יקרים מחוסרי קן משפחתי'.⁶² הילדים הוגדרו קשים מבחינת התנהגותם, ומקצתם, על אף גילם הצעיר, הספיקו לחוות 'שנות עזובה משפחתית, חיי רחוב, גרוש מבתי-ספר'.⁶³ זה המוסד היחיד מאלה המוצגים במאמר שהיה מעורב לבנים ולבנות, מה שכנראה התאפשר לנוכח גילם הצעיר של הילדים. במשך כל שנות המנדט ועד 1956 ניהלה את המעון סוניה מרמינסקי.⁶⁴

בשנת 1940 נוסד בעיר 'מעון לנערות עזובות', שמצבן עורר דאגה מיוחדת בשל החשש מהתדרדרותן לזנות וליציירת קשרים רומנטיים בינן ובין גברים ערבים ואנגלים.⁶⁵ כבחברות לאומיות אחרות, האישה ביישוב נתפסה כסמל לאומי, כמי שמגלמת את הלאום בגופה ומסמנת את גבולותיו.⁶⁶ הנערות שיצאו לתרבות רעה – כפי שכונו תכופות – לא רק שאיימו על סדריו החברתיים ועל ערכיו החלוציים של היישוב, אלא נתפסו אף כבוגדות בלאום.⁶⁷

59 הרץ, 'על הקרבה, על קורבנות, ועל האהבה'.

60 אידלסון למנהלת המחלקה לטיפול בילד בעירית תל אביב, 17.6.1935, אעת"א, 4-2130א-4. על המעון, ראו: דוד אידלסון, 'טיפול בעזובים במסגרת של מוסד', בתוך: הנ"ל, *נוער בסכנה*, עמ' 79-114.

61 גבריאל כהן לדוד אידלסון, 25.6.1938, אעת"א, 4-2130ב-4.

62 סוניה מרמינסקי, 20 שנה לקיום בית הילדים העירוני והנוכת בנינו (סקירה), שם, 4-1837ב-4.

63 גלנר אל רוקח, 25.7.1938, שם, 4-1836ב-4.

64 סוניה מרמינסקי (1890-1976) עלתה לארץ ב-1935 מפולין, ניהלה את המוסד לפחות עד סוף שנת 1956, ומן המסמכים ניכר שהיא ייחדה את מיטב זמנה ושנותיה לילדים העזובים (הנהלת קרן היובל למען ילדינו אל ס' מרמינסקי, אעת"א, 4-1836א-4; מרמינסקי לפרלסון, 15.2.1937, שם, 4-1836ב-4; מנהל המחלקה לעבודה סוציאלית אל ראש העיר, 15.10.1956, שם, 4-1837ב-4). אליעזר פרי (פרלסון, 1894-1979), פעיל ציוני, איש הפועל הצעיר ומפא"י, כיהן כחבר מועצה וכמנהל מחלקת הבריאות בעיריית תל אביב-יפו וניהל במשך השנים את קופת חולים הכללית ואת חברת עמידר.

65 רוי, *ילדי ההפקר*, עמ' 233-243; ברנשטיין, *נשים בשוליים*.

66 Floya Anthias, Nira Yuval-Davis, and Harriet Chain, *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle*, Routledge, London 1992, pp. 1-12

67 ברנשטיין, *נשים בשוליים*, עמ' 213-217.

לכן סברו מי שהיו אמונים על הרווחה ועל הסעד בעירייה שבעייתן חמורה מבעיית הנערים העזובים.⁶⁸ אופיו של המוסד היה שונה מן המוסדות לבנים, והוא שימש מקלט לצעירות מחוסרות בית ממגוון מגזרים ובגילים שונים, יותר מאשר מסגרת חינוכית.⁶⁹ מנהלת המעון במשך כל שנות המנדט הייתה מרים גרינברג; בשנותיו הראשונות של המעון התמקדה הפעילות בו בטיפול בבנות, ובהמשך גם הוענקה להן הכשרה בניהול משק בית ובתפירה – מקצועות שנתפסו הולמים לנשים.⁷⁰

'המוסד לילדים עזובים' במושבה הר־טוב שבאזור בית שמש, הוקם ב־1945 כמוסד עירוני שיועד לילדי תל אביב בלבד.⁷¹ לנוכח ייאושה של עיריית תל אביב משיתוף הפעולה עם הוועד הלאומי בכפר העבודה בגבת (להלן), היא סברה כי רק בשליטתה הבלעדית ובניהול מומחים מטעמה יהיה אפשר למצוא פתרון לעזובה בעיר.⁷² המוסד נועד לקלוט כמאה ילדים ונערים, בני 8 עד 16, גיל שלאחריו הופנו למתקני כליאה לבגירים. בפועל חסו במוסד כמחצית ממספר זה.⁷³ הדחיפות להקמת המוסד גברה גם בשל התנהלותה פרועת הרסן של חבורת ילדי רחוב – שכנתה את עצמה 'הג'ונגל' – שהתגבשה ברחובות תל אביב בשנת 1944 ואיימה על שלוות התושבים.⁷⁴ הר־טוב הייתה מושבה מבודדת ומרוחקת מתל אביב, מה שתאם את ההשקפה שדגלה בהרחקת הילדים העזובים מהשפעות העיר המזיקות מצד אחד ובהרחקת השפעותיהם על תושבי העיר מצד אחר. בהתנהלותו החינוכית של המוסד בלט הניסיון לפעול מתוך הקשבה לרצון הילדים ולא רק בכפייה מגבוה.⁷⁵ מעדויות שונות עולה כי המוסד הצליח בהקניית הרגלי חיים לחניכיו ובהכשרתם לחיי חברה תקינים.⁷⁶ במלחמת העצמאות, במסגרת פינוי המושבה, הועברו הנערים לנחלת יצחק.

שני מוסדות פעלו בחסות הוועד הלאומי: הראשון והמרכזי שבהם היה 'כפר העבודה לנערים' שנוסד ב־1939 בקיבוץ גבת.⁷⁷ בהקמת כפר העבודה הייתה מעורבת גם עיריית

- 68 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 240-241.
- 69 גלנר למחלקת החשבונות, 15.12.1939, אעת"א, 4-2154-4; גלנר לרייניש, 17.1.1941, שם, 4-2154-4.
- 70 רוקח לר"ר י"ל מגנס, 30.12.1941, שם, 4-2154-4; 'פרסונל למוסדות הסגורים (פנימיות)', ללא ציון תאריך, שם, 4-1836-4; ריגר לגרינברג, 20.11.1947, שם, 4-2155-4.
- 71 דוד אידלסון למועצת המושבה, גן יבנה, 4.12.1945, שם, 4-2136-4.
- 72 ללא מחבר ותאריך, 'הר־טוב', אל"ח, 5.203/8; דוד אידלסון למר יעקובסון, מ"מ מנהל המחלקה, בתגובה על מכתבו מ־5.4.1954 (ללא ציון תאריך), אעת"א, 4-2139-4.
- 73 'ישיבת הועדה לברור הצעה להקמת מעון עירוני לנערים בהר־טוב שהתקיימה ביום א' 27 לאוגוסט 1944, אעת"א, 4-2136-4.
- 74 סקירה מטעם המרכז לטיפול חנוכי־סוציאלי בילד ובנוער בהדר מטעם עיריית ת"א־יפו, ליום חנוכת הבתים הראשונים, ללא תאריך, אל"ח, 5.202/11.
- 75 ד' כספי אל עיריית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הנער הר־טוב, 10.12.1945, אעת"א, 4-2136-4.
- 76 ד"ר צוקר לר' כצנלסון, 21.7.1946, שם, 4-2136-4; י' קיסלוב, מ"מ סגן מושל המחוז, אל אידלסון, 31.12.1946, שם.
- 77 על כפר העבודה ראו: הרץ ורוזנברג־פרידמן, 'מוסד עזוב'.

תל אביב, והיוזמה נבעה מהרצון להרחיק את הילדים העוזבים מהעיר – בכלל זה הילדים שחסו במעון.⁷⁸ התפיסה שרווחה בקרב אנשי החינוך והרווחה בתל אביב הייתה שהרחק מפיתויי העיר, באווירה של שקט נפשי ובסביבה בריאה, יהיה אפשר לשקם את נפש הילד, ושרק מחוץ לגבולות העיר תמצא למוסד 'אווירה מתאימה לחנוך חניכיו'.⁷⁹ לכך הצטרפה השאיפה של הוועד הלאומי לחינוכם של הילדים העוזבים לחיי עמל, יצרנות ועבודת אדמה, שהיו מאבני היסוד של החלוציות העברית. יושבת ראש הוועד המנהל של המוסד בראשיתו הייתה הנרייטה סאלד, ולאחר זמן קצר החליפה אברהם קצנלסון,⁸⁰ רופא וראש המחלקה לטיפול בילד ובנער של הוועד הלאומי דאז. ב־1946 כיהן בתפקיד זה קרל פרנקשטיין⁸¹ ומשנת 1947 נשא בתפקיד גיורא לוטן,⁸² שניהל את המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי.

כפר העבודה נוסד על בסיס תכנית חינוכית שאפתנית של אידלסון, ותלו בו תקוות גדולות, אך המרחק בין השאיפות ליישומן היה גדול מאוד. כשלים חמורים נתגלו בהתנהלות המוסד, כשלים שהביאו לחיכוכים רבים בין עיריית תל אביב לוועד הלאומי. בראשית 1944 חדלה העירייה לשלוח למקום ילדים תל־אביביים, וצמצמה את מעורבותה בו.⁸³ עם סיום המנדט עבר המוסד לרשותה של המדינה, והמשיך לשמש בייעודו המקורי לקלוט ילדים עוזבים ועבריינים; מ־1948 הוא כונה 'חברת נעורים', וב־1972 היה למעון למבוגרים בעלי פיגור שכלי, הקיים בשם זה עד ימינו.

המוסד השני בחסות הוועד הלאומי היה 'בית הנערה' שנוסד ב־1944 בעין ורד. כאמור, בעיית הנערות העוזבות נתפסה סבוכה ודחופה מזו של הנערים, אולם הקמתו התעכבה בשל קושי באיתור מנהלת מתאימה ולנוכח קשיי תקציב וארגון. במוצהר נועד המוסד לכשלושים 'נערות מחוסרות בית' בנות 13 עד 17, אך בפועל היו בו גם צעירות יותר.⁸⁴

78 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 208.

79 אל. [אליעזר] פרלסון להנריטה סולד, 17.2.1936, אעת"א, 2133-4.

80 זיכרון דברים משיבת הוועד המנהל לכפר העבודה לנערים בגבת, 31.10.1940, אצ"מ, J1/60041. אברהם קצנלסון (1888-1956), רופא ופעיל ציוני, עלה לארץ ב־1924, כיהן בראש מחלקות הבריאות של הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, והיה חבר הוועד הפועל הציוני, ההנהלה הציונית, אספת הנבחרים ומועצת המדינה הזמנית.

81 ד"ר קרל פרנקשטיין (1905-1990), איש חינוך ועבודה סוציאלית. עלה לארץ מגרמניה ב־1935 והיה פקיד המבחן הראשון בישראל (1937). עסק במחקר ובהוראה בתחום הסעד, החינוך והרווחה, במכון הנרייטה סאלד שניהל ובאוניברסיטה העברית. פיתח את גישת ההוראה המשקמת לקידום ילדים עם רקע סוציו־אקונומי או קוגניטיבי מורכב. גישתו מיושמת עד ימינו בצורות שונות ברחבי העולם.

82 ל' אל ג' לובינסקי, 20.3.1947, אצ"מ, J1/12657. ד"ר גיורא לוטן (גאורג לובינסקי, 1902-1974),

משפטן, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי וממייסדי השירותים הסוציאליים בישראל.

83 אידלסון אל רוקח, 19.3.1944; ח' כצנלסון להנהלת כפר העבודה, 24.3.1946 – שניהם באעת"א, 2135-4.

84 הנרייטה סאלד להנהלת הוועד הלאומי, 21.4.1941; הסכם בין הוועד הלאומי ובין הוגו אטינגר, 12.2.1943; הנרייטה סאלד, על הקמת מוסד לנערות מוזנחות, פברואר 1942; תזכיר בדבר הקמת

החוסות בו הוגדרו כסובלות מהזנחה קיצונית, אם בשל תנאי החיים ואם בשל 'דחיפות היצר המיני' שיוחסה להן פעמים רבות.⁸⁵ תפיסה זו השליכה ישירות על היחס כלפיהן ועל הטיפול בהן, כפי שהתבטא למשל בבחירתה של רופאה דווקא, יוכבד רבינוביץ, לנהל את המוסד החינוכי בשנתו הראשונה.⁸⁶ עם עזיבתה, לאחר חודשים ספורים, ניהל את המוסד חיים בר-נחום, לסירוגין, מיוני 1944 ועד סוף 1946.⁸⁷ אז הוחלף על ידי אלימלך כהן, איש חינוך ותיק ומנוסה מעין ורד, שניהל את המקום כשנה בלבד, בעודו ממשיך לשמש כמורה בבית הספר בתל מונד.⁸⁸ המוסד סבל ממחסור בכוח אדם ומתחלופה תדירה של אנשי הצוות. בשל קוטנו, עלויות ההחזקה היו גבוהות בהשוואה למוסדות הבנים,⁸⁹ והוא התאפיין בחוסר יציבות ובהזנחה כללית. גם היעדר פיקוח מצד אישי החינוך ששלחו את הנערות לחסות בו, פגע בהתנהלותו.⁹⁰ משעזב כהן את בית הנערה, ניהלו אותו עד הקמת המדינה הגנן, אם הבית ומזכיר המוסד, שלא היו בעלי ידע חינוכי או טיפולי.⁹¹

דרכי הטיפול בילדים העזובים במוסדות

דרכי הטיפול בילדים במוסדות היו מגוונות, ונבעו מגישות שונות. היו מוסדות שהתנהלו על פי הגישה האינדיווידואלית המבוססת על האסכולה הפסיכואנליטית של פרויד. לפי גישה זו הדרך לחנך ילד ולהוציאו ממעגל העזובה והפשע היא רק בטיפול אישי המבוסס

מוסד לנערות מוזנחות, 4.6.1942; תקציב להחזקת חניכה בבית הנערה, 11.6.1945; זיכרון דברים מישיבות הוועדה של 'בית הנערה', 31.3.1943, 14.4.1943; ד"ר י' רבינוביץ אל ד"ר א' קצנלסון, 9.5.1944 - כולם באצ"מ, J1/1745; ציפורה בלוך, סקירה מביקור בבית הנערה 7.12.1945, שם, J1/14118. עוד על המוסד ועל הרקע להקמתו ראו: רוז, ילדי ההפקר, עמ' 294-300.

85 דוח על בנות המתחנכות במוסד, ללא ציון תאריך, אצ"מ, J1/14118.

86 א' קצנלסון לא' ברלין, 16.11.1943, שם, J1/1745.

87 ג' לובינסקי, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, לחיים בר-נחום, 30.12.1946, שם, J1/14118. בר-נחום הקים בשנת 1937 על יד כפר הנוער בן-שמן את קבוצת הנוער 'עלומים', שנועדה לנוער שנשר מבתי ספר עממיים או שלא יכול ללמוד בתיכון מטעמים סוציו-אקונומיים. הקבוצה התנהלה כגוף עצמאי שדאג לרווחת חבריו והנערים עבדו בשעותיהם הפנויות כדי לכלכל את עצמם. בר-נחום אסף אל הקבוצה נערים עזובים מרחבי הארץ ולאחר שקבוצת האם לא יכלה עוד להכיל את מספרם, פתח שלוחות נוספות. מהמקורות עולה כי בר-נחום היה מסור ביותר לבית הנערה וכי הוא ניהל אותו לתקופת הזמן הארוכה ביותר. אלא שאף בר-נחום ראה את תפקידו זה כמשני בלבד למשימתו העיקרית בקבוצות הנוער 'עלומים'.

88 כמו בר-נחום, גם כהן עזב את המוסד לטובת ילדים יהודים פליטי שואה ששהו ברומא. אלימלך כהן, רשימותי מבית הנערה, 16.12.1946, אל"ח, 5.127/1835; לובינסקי לאל"מלך כהן, 30.12.1946, אצ"מ, J1/14118.

89 דוח ביקור ציפורה בלוך, דוד אידלסון וקרל פרנקשטיין בבית הנערה, 21.6.1945, אצ"מ, J1/1745.

90 הנהלת בית הנערה לבלוך, 21.7.1948, שם, J1/12899; הנהלת הוועד הלאומי לרוקח, 26.3.1944; ד"ר רבינוביץ לד"ר קצנלסון, 9.5.1944 - שניהם שם, J1/1745.

91 זיכרון דברים מישיבות הוועד המנהל של בית הנערה, 9.7.1947, 1.8.1947, שם, J1/12714.

על קשר של אמון.⁹² בעיקר דוד אידלסון דגל בגישה זו ביישוב, והוא שילב אותה באופן ייחודי עם הגישה העמלנית.⁹³ אך לרוב נקטו ביישוב ב'חינוך קבוצתי ברוח העבודה', בדגש על יצרנות בכלל ועל חקלאות בפרט. גישה זו, שעלתה בקנה אחד עם הערכים החלוציים של רבים ביישוב ובהנהגתו, הושפעה מגישות חינוכיות וטיפוליות של הוגים מחוץ־לארץ, בהם: יוהן פסטלוצי (Pestalozzi, 1746-1827), מחנך והוגה שוויצרי, שהעריך את חשיבות העמל ועבודת הכפיים, האדיר את הפעילות החברתית בקבוצה, וראה בשילוב גורמים חינוכיים אלה השפעה מיטבית על עיצוב אישיותו של הילד;⁹⁴ גוסטב וינקן (Wyneken, 1875-1964) מגרמניה, שהאדיר את אידאל החינוך הקולקטיבי, והתנגד נחרצות לשיטת הטיפול האינדיבידואלית המובילה לדעתו לרחמים עצמיים;⁹⁵ וזיגפריד ברנפלד (Bernfeld, 1892-) (1953) מווינה, שראה בחינוך החקלאי הסוציאליסטי, המבוסס על עבודת אדמה ושיתופיות, מצע אידאלי לחינוך הילד אשר בד בבד תורם להתפתחות המפעל הציוני. מטרת החינוך בעיניו הייתה בעיקר טובת הלאום.⁹⁶ גישות ההוגים הללו, שהדגישו את השפעתה המיטיבה של עבודה יצרנית על ילדים, קנו להן אחיזה ביישוב, שהעלה על נס את השיתופיות ועבודת הכפיים. גם בכל הנוגע לטיפול בילדים עזובים, סברו ביישוב שחיי הכפר והעבודה החקלאית יטיב עמם ותסייע להם להשתלב בחברה הלאומית.⁹⁷

הגישות השונות אשר לטיפול בילדים היו בין הגורמים לשוני בין מוסדות עיריית תל אביב שהתאפיינו לרוב בהתנהלות חינוכית־טיפולית חדשנית וביחס נאות לילדים, ובין מוסדות הוועד הלאומי, שבהם שררה הזנחה שגבלה לעתים בניצול ואף בהתעללות בחניכים. סיבות נוספות לפערים בין המוסדות העירוניים ללאומיים היו: (1) המיקום: רוב המוסדות של עיריית תל אביב הוקמו בתחום העיר, ולפיכך זכו לתשומת לב ולביקורת

92 וילפרד ביון, במחשבה שנייה: מאמרים נבחרים על פסיכואנליזה, תולעת ספרים, תל אביב 2003.
 93 על הגישה העמלנית ביישוב, ראו למשל: דוד שחר, "עמלנות" ו"עבודה עצמית" בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו: 1882-1918, מעוף ומעשה במכללת אחוה, 7 (2001), עמ' 145-169. את העמלנות ניסה אידלסון ליישם בבית הספר ובגן העמלני בתל אביב ובחברת הילדים שבבית אלפא. אידלסון הושפע רבות מאוגוסט אייכהורן, פסיכואנליטיקן אוסטרי שהקים מוסד לעבריינים צעירים שהתנהל בשיטה זו. יחזקאל כהן, 'עקרונות פסיכואנליטיים בטיפול הפנימייתי בילדים', בתוך: יוסי הטב (עורך), פסיכואנליזה: הלכה ומעשה, דיונון, תל אביב 2005, עמ' 369; אוגוסט אייכהורן, נוער עזוב: הפסיכולוגיה בטיפול החינוכיים־סוציאלי, ש' זק, תל אביב 1956. עוד על ההשפעות המגוונות על גישתו המיוחדת של אידלסון: שמעון רשף, חינוך חדש בארץ־ישראל תרע"ה-תרפ"ט, ספריית פועלים, תל אביב 1985, עמ' 174-197.

94 עוד על פסטלוצי ושיטתו: אדיר כהן, מבשר החינוך החדש: הגותו ומפעלו החינוכי של פסטלוצי, אח, חיפה 1988.

95 על פי גישתו על החברה לחנך את הפרט שילמד להתאים את עצמו לציפיות ולנורמות החברתיות המקובלות. וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 67-71. על הפנימיה בניהול וינקן: שבח אדן, העדה המחנכת: פרקים בחינוך חברתי, טברסקי, תל אביב 1950, עמ' 147-168.

96 רחל אלבוים דרור, זיגפריד ברנפלד: העם היהודי והנוער שלו, המחור של האתמול, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1993, עמ' 81-87.

97 הרץ ורוזנברג־פרידמן, 'מוסד עזוב'.

תמידית של הגורמים האחראים והמעורבים. שלא כמוהם, מוסדות הוועד הלאומי הוקמו באזורים כפריים מרוחקים ולכן היה קושי בפיקוח עליהם. המיקום השפיע גם על היכולת לגייס אנשי חינוך וטיפול בעלי ניסיון. יציבות הצוות החינוכי במוסדות ואיכותו הקרינו על ההכשרה המקצועית שלו, על חיי החברה במוסד ועל תנאי החיים של החניכים; (2) תחומי האחריות: הוועד הלאומי התמקד בצורכי היישוב כולו וחילק את משאביו הדלים בין מגוון יעדים, ואילו עיריית תל אביב התמקדה בתושבי העיר וברוחותם בלבד; (3) הגישה האידאולוגית: בוועד הלאומי בלטה האידאולוגיה החלוצית והרצון לגבש זהות קולקטיבית לאומית חד-גונית. בהתאם לכך הוכפפו צורכי הילדים לטובת הלאום. לעומת זאת, האוכלוסייה בתל אביב התאפיינה ברבגוניות חברתית, ודגלה בגישה האינדיווידואלית שראתה חשיבות רבה במימוש שאיפות הפרט. אנשי החינוך והרווחה בוועד הלאומי שאפו אף הם להיטיב עם הילדים, אולם מתוקף שיוכם הארגוני, עמדה טובת כלל הלאום לנגד עיניהם ולעתים באה על חשבון צורכי הילדים.⁹⁸

כך או אחרת, אין להפחית מחשיבות הגורם האנושי. אישיותם של המטפלים העיקריים והמנהלים והתפיסות שבהן החזיקו בכל הנוגע ליחס הראוי לילדים העזובים ולמטרות הטיפול בהם, השפיעו גם הן רבות על התנהלות המוסדות. המשותף לכל המוסדות שראו את עצמם כתחליף למשפחות הילדים היה השאיפה לעצב את זהות החניכים בהם, אישית, חברתית ולאומית. אולם לנוכח ההבדלים בגישות אנשי החינוך שפעלו במוסדות, היו גם הגישות החינוכיות של המוסדות שונות בין מוסד למוסד.

המוסדות כמעצבי זהות הילדים העזובים

מחקרים רבים עוסקים בזהויות – אישיות וקבוצתיות – בתהליך עיצובן ובמאפייניהן המגוונים בהקשרים שונים. זהות אישית מתעצבת מתוך יחסי גומלין בינה ובין סביבתה, ומשפיעות עליה בייחוד ההשתייכות לקבוצה והאינטראקציה עם חבריה.⁹⁹ התנגשויות ומתחים שוררים תכופות בין זהות קולקטיבית של קבוצה או של חברה ובין הזהות האישית של חבריה. ביישוב רבו מתחים מסוג זה. הם מאפיינים בייחוד את גיל הנעורים, שמתחולל בו שלב חשוב של עיצוב

98 ייתכן שגם היבטים פוליטיים מילאו בכך תפקיד. אמנם הציונים הכלליים הם שניהלו את מחלקות החינוך בתל אביב ובוועד הלאומי, אך בוועד הלאומי ניכרה גם השפעתה המאזנת של תנועת הפועלים. ראו למשל: שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, מוסד ביאליק והאקדמיה הישראלית למדעים, ירושלים 1999, עמ' 30-37; טליה דיסקין, "חוכמת נשים" על פי שושנה פרסיץ: אשת חינוך בעלת חזון ומחוקקת פורצת דרך, דפים, 77 (2022), עמ' 61-80.

99 מחקרים רבים עוסקים בנושא זה, בהם: אורנה ששון-לוי, זהויות במדים: גבריות ונשיות כצבא ישראלי, מאנגס, ירושלים תשס"ו; Manuel Castells, *The Power of Identity*, Blackwell, Malden, MA 2004, p. 6; Stuart Hall and Paul Du Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*, Sage, London 1996; Billie Melman, *Borderlines: Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930*, Routledge, New York 1998

הזהות האישית.¹⁰⁰ החתירה לגיבוש של זהות אחידה וקולקטיבית של הנוער העברי החדש הציבה קושי ניכר בפני ילדים ונערים שחוויות החיים שלהם היו קשות. אלה שגדלו במשפחות מצוקה, אלה שחייהם לוו בתפקוד נמוך, באלומות, בהתעללות מינית ובחוויות דומות,¹⁰¹ חוו קושי לא רק בעיצוב הזהות האישית, אלא גם בהשתייכות לזהות הקולקטיבית הלאומית. לחינוך חשיבות רבה בחברה לאומית השואפת לעצב את הזהות הקולקטיבית של דור העתיד. נוסף על המשפחה והסביבה, למוסדות חינוך נודעת חשיבות רבה בגיבוש הזהות של הצעירים,¹⁰² ובפרט למוסדות פנימייתיים שבהם הפיקוח על החניכים מקיף את כל תחומי החיים.¹⁰³ הדבר נכון על אחת כמה וכמה במוסדות לילדים עזובים. כאמור, מוסדות אלה ראו את עצמם כתחליף למשפחה, הנתפסת מסוכנת לילדים שהורחקו ממנה, וניסו – במודע או שלא במודע – להפחית ואף לבטל את השפעתה עליהם ועל זהותם המתגבשת. בתקופת המנדט, הוצאת ילדים מבתיהם למוסדות פנימייתיים לוותה בהסתייגות הממסד משמירה על קשריהם של הילדים עם משפחותיהם. המוסדות ביקשו להציל את הילדים ממשפחותיהם, ולהשפיע השפעה רבה ככל הניתן על זהותם.¹⁰⁴

- 100 למשל: יפעת בן־דוד, 'הקשר בין מודעות עצמית פרטית וציבורית לבין גיבוש זהות האני בגיל ההתבגרות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ה.
- 101 דניאלה שבאר־שפירא, 'תהליכי גיבוש זהות של מתבגרים חשופים לאלומות במשפחה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005; רחל בן משה, 'הקשר בין זהות האני בגיל ההתבגרות, שלבי התפתחות קדומים והפרעות רגשיות בעלות סיכון גבוה ונמוך', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 1998; Siobhan McEwan, Anton de Man, and Paul Simpson- Housley, 'Ego-Identity Achievement and Perception of Risk in Intimacy in Survivors of Stranger and Acquaintance Rape', *Sex Roles*, 47 (2002), pp. 281-287; 'השפעת אירועי חיים, תפקוד משפחתי, תפיסת יכולת עצמית וזהות אני על נטיות אובדניות של מתבגרים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 1993.
- 102 למשל אבנר בן־עמוס (עורך), 'היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002; Elli Schachter and Jonathan Ventura, 'Identity Agents: Parents as Active and Reflective Participants in their Children's Identity Formation', *Journal of Research on Adolescence*, 18, 3 (2008), pp. 449-476; 'עליזה בלוך, 'עיצוב מערכת החינוך העליסודית בעיירות הפיתוח בתקופה שבין הרפורמות (1969-1995): סוגיות, התמודדויות ודילמות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2016; Moshe Tatar, 'Teachers as Significant Others: Gender Differences in Secondary School Pupils' Perceptions', *British Journal of Educational Psychology*, 68 (1998), pp. 217-227.
- 103 ארוינג גופמן, 'על מאפייני המוסדות הטוטאליים, רסלינג, תל אביב 2006. על הפנימייה כמוסד טוטאלי ראו גם: יצחק קשת, שמחה שלסקי ומרדכי אריאלי (עורכים), 'קהילות של נוער: עיונים בחינוך הפנימייתי בישראל, רמות, תל אביב 2000; Abigail Gundlach Graham, 'The Power of Boarding Schools', *American Educational History Journal*, 39, 1/2 (2012), pp. 467-481; Moh Roqib, 'Increasing Social Class through Islamic Boarding Schools in Indonesia', *Journal of Social Studies Education Research*, 12, 2 (2021), pp. 305-329.
- 104 וינר, 'מחוז למשפחה: גופמן, שם, עמ' 40-43; שמחה שלסקי, 'הפנימייה החינוכית כאמצעי לכינונה של זהות חברתית', בתוך: קשת, שלסקי ואריאלי (עורכים), שם, עמ' 310-313.

המוסדות שבמוקד המאמר ראו את עצמם אחראים בלעדיים לילדים ודחקו ככל שיכלו את ההורים אל מחוץ לתמונה. המחלקה לטיפול בילד של עיריית תל אביב תבעה אחריות מלאה על הילדים ודרשה מהנהלת המוסדות ליצור קשר עם משפחות הילדים רק באמצעותה.¹⁰⁵ 'ילדים אלה', הבהיר אידלסון, 'לנים במקלטים ובמסדרונות תחת המדרגות ובשדרות ובגנות על הספסלים, בלי מצע ובלי מכסה לגופם הערום למחצה וכל זה מפני הבריחה מהמשפחה ומההורים [...] חלק ניכר מהילדים, שימצאו במעוננו, השיכים למשפחות, אשר הוריהם פושטי יד, עוסקים בפרנסות מסופקות; האב שכור, האם זונה, גרים ע"י [על יד] בית זונות; האב מכה את האם וילדיו באכזריות'.¹⁰⁶ לפיכך חיוני לטענתו להרחיקם ממשפחתם ולעשות את המוסד למשפחתם החדשה. גם ילדי המעון לילדים עזובים ראו את המוסד כמשפחה, והדבר עולה ממכתבי ההוקרה שכתבו לעירייה,¹⁰⁷ ומעדותיו על קשרים בין העירייה לילדים שנמשכו גם לאחר עזיבתם את המוסד. כך למשל ביקש אידלסון תקציב לקניית מתנה לנערה חוסה בעבר לרגל נישואיה, 'מזכרת מהמחלקה ששמשה לה כעין משפחה קרובה'.¹⁰⁸ התפיסה הזו של המוסדות, שהם משמשים תחליף למשפחה הביולוגית של הילדים, הייתה יסוד לתפקודם כמעצבי זהותם של הילדים, במישור האישי, החברתי והלאומי.

שמות המוסדות כמעצבי זהות אישית ותפיסה עצמית של הילדים

בכל המוסדות ההיקלטות במוסד הייתה שלב ראשון וחשוב בביסוס תודעתם העצמית של הילדים כעזובים הנוקקים לחסדי זרים. מחקרים מעלים כי עצם שליחת הילד העזוב לפנמייה, גם אם המטרה היא להוציאו ממעגל המצוקה ולשקם את מקומו בחברה, משעתקת את תיוגו כילד שוליים, מדגישה ומנציחה את בעייתו.¹⁰⁹ עצם שליחת ילדי היישוב העזובים למוסדות הנציחה את שוליותם החברתית.

שמות המוסדות שבהם נקלטו השפיעו גם הם בתורם על תפיסתם העצמית של הילדים. היו שהדגישו את היותם עזובים, אחרים שיקפו את הרצון להשפיע השפעה חיובית על זהותם. בשמותיהם של רוב המוסדות ניכרת הימנעות מכוונת משימוש בביטויים בעלי הקשר שלילי, כמו עזובים, נטושים או עבריינים. 'כפר העבודה לנערים' או 'בית הנערה' נמנעו מלחשוף את זהותם של החניכים בהם כדי לחסוך מהילדים הן תיוג עצמי שלילי הן תיוג שלילי בעיני החברה. כפי שהראה גופמן, תיוג חברתי שלילי עלול לעכב את המעבר ממה שנתפס כסטייה חברתית להתנהגות חברתית נורמטיבית.¹¹⁰

105 גלנר אל ד"ר ל', 2.4.1939; גלנר אל הנהלת כפר עבודה לנערים, 8.10.1939; ל' אל גלנר, 17.10.1939 – כולם באעת"א, 4-2133.

106 'ישיבת הועדה לברור הצעה להקמת מעון עירוני לנערים בהר-טוב, 16 לאוקטובר 1944, שם, 4-2136.

107 שם, 4-1836.

108 אידלסון אל גזבר העירייה, 14.5.1947, שם, 4-2155.

109 מלי מרגי, 'נערה ב"נירמול": שדה שיח בפנימיות לנערות בסיכון, המבנה זהות מגדרית, לאומית ומעמדית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2013.

110 ארווינג גופמן, סטייגמה, דביר, תל אביב 1983, עמ' 7-20.

יוצא מן הכלל הוא 'המעון העירוני לילדים עזובים' של תל אביב, שכונה כך לכל משך שלטון המנדט,¹¹¹ וזהו שמו גם במסמכים לא רשמיים – כמו בשתי גלויות שנה טובה שהכינו ושלחו ילדי המעון:¹¹²

לעומת זאת, שמו של 'המעון לנערים עובדים' נקבע במפורש בהתאם לדרישת אידלסון שביקש להימנע מתיוג שלילי של הילדים, ולא זו בלבד אלא גם להעניק להם מיתוג חיובי. אידלסון לא הסתפק בכינוי ניטרלי, כמו 'נערים', אלא בחר במודע לתאר אותם באור חיובי כ'נערים עובדים'. העבודה הייתה אבן יסוד בגישת החינוך העמלני של אידלסון, וכך גם בעיני היישוב.¹¹³ הנערים שנתפסו כבטלנים במקרה הטוב ועבריינים במקרה הרע, הוצגו בשם המוסד כעובדים, במהלך שאידלסון עצמו הגדיר 'נועז'. עם זאת, במסמכים רשמיים של המעון שהופנו לגורמי חוץ, הוא כונה 'המעון לנערים עובדים (עבריינים)', שם שמעיד על רצון להבהיר למכותבים מי אוכלוסיית החניכים בו.

קשה להעריך באיזו מידה השפיע שם המוסד על תפיסתם העצמית של הילדים העזובים ואם תרם לעיצובה וכיצד. מצד אחד, מנהל 'כפר העבודה' טען שמודעות בעיתונות שכינה את הכפר מוסד 'לעבריינים צעירים' עוררו 'התרגשות ורוגז' בקרב הילדים שנפגעו. הוא אף ציין שהגדרה זו אינה מאפיינת רבים מהחניכים במוסד ופוגעת בשמם הטוב.¹¹⁴ יש בכך כדי להצביע על חשיבות שם המוסד בעיני הצוות והילדים כאחד. אולם מצד אחר ישנן עדויות המצביעות על כך שהילדים בכל המוסדות פיתחו תודעה עצמית של עזובים, ללא קשר לשם המוסד שחסו בו.¹¹⁵ לדוגמה, יוסף שלחין מתעקש גם ממרחק הזמן לציין שהמוסד שבו שהה היה 'לילדים עזובים' ולא לילדים עובדים.¹¹⁶ כנערים אחרים ששהו במעון, תודעתו העצמית האפילה על התיוג החיובי שיוצג בשם הרשמי של המוסד.

111 מאליעזר פרלסון לילדי המעון לילדים עזובים, 27.9.1936, אעת"א, 1836-א-4.

112 שם, 1836-א-4.

113 רוז, ילדי ההפקר, עמ' 116-123, 190-191.

114 מ"ל אל ג' לובינסקי, 16.6.1947, אצ"מ, J1/12657.

115 גופמן, סטיגמה, עמ' 29-35.

116 יוסף שלחין בריאיון שערכה תהלה הרץ, 2.11.2014.

ההיקלטות במוסד ושמו הרשמי היו השלבים הראשונים בגיבוש הזהות האישית של החניכים בהם, והם נמשכו במאמצים לעצב מחדש את מקומם בחברה.

המוסד כמעצב זהות חברתית

אחד התחומים המרכזיים שבאמצעותם עיצב המוסד את זהותם החברתית של הילדים, הוא ההכוונה המקצועית שהייתה אמורה להשפיע על עתידם הכלכלי ועל מעמדם של הילדים בחברה. ההכוונה המקצועית נועדה להכשירם ליצרנות ולעצמאות כלכלית ומתוך כך לחיים נורמטיביים בקהילה, והייתה מנוגדת לחייהם הקודמים ולתדמיתם בעיני עצמם ובעיני אחרים. בחינתם של תחומי ההכשרה המקצועית שקיבלו הילדים במוסדות, מרמזת על ניסיון להתאים את המקצוע למציאות חייהם הקודמת של הילדים, וליכולותיהם כפי שעין סטריאוטיפית אולי ראתה אותם. המדובר במקצועות שבהם עסקו מקצת הילדים עוד בהיותם ברחובות, כמו נגרות, כריכת ספרים או משק בית במקרה של הנערות.¹¹⁷ ובמוסדות הכפריים הוכשרו הנערים, בעלי האוריינטציה העירונית, בעיקר בחקלאות – מלאכה שלרוב לא נמשכו אליה.¹¹⁸ מבט עכשווי, ייתכן שאנכרוניסטי, יראה כאן ניסיון לבסס את מיקומם ומעמדם החברתי-כלכלי הקודמים של הילדים ולא לשנותם מן היסוד, במה ששנים לאחר מכן יזכה לכינוי 'הסללה': הכוונת הילדים העזובים להיות שואבי המים וחוטבי העצים של המהפכה הלאומית.¹¹⁹

אולם חשוב לזכור שבתקופה הנדונה העלה היישוב על נס את עבודות הכפיים. יתרה מזו, רבים ביישוב סבלו מדוחק כלכלי ומאבטלה, מה שהביא רבים לעיסוק בעבודות מזדמנות. במילים אחרות, אפשר לראות בהכוונה המקצועית הזו של המוסדות ניסיון להציע לילדים דרך לעצמאות כלכלית אשר מתבססת על ניסיונם של הילדים ועל מציאות התקופה. אולי גם משום כך, כמעט שלא נשמעה באותה עת ביקורת על הכוונת הילדים למקצועות הללו. יוצאת מן הכלל היא התכתבותו של יאנוש קורצ'אק עם יעקב צוק. צוק, שהיה מדריך מוערך בבית היתומים היהודי של קורצ'אק בוורשה בטרם עלה לישראל, עבד כמדריך במעון לנערים עובדים. בהתכתבותו עם צוק מחה קורצ'אק על הגבלת החניכים למקצועות הללו וטען שהמעון היה אמור להקנות לילדים 'אפשרויות אחרות ליצירת תנאי חיים בשבילם'.¹²⁰ כאמור, ביקורת זו הייתה חריגה.

כמה מן המוסדות פעלו לפיתוח היצירתיות בחיי הילדים. במוסדות שהקימה עיריית תל אביב הושם דגש על חיי תרבות ויצירה בהשראתו של אידלסון, האחראי על הפדגוגיה במוסדות, שראה באמנות כלי טיפולי ושיקומי. אכן, האמנות לגוניה חשובה בתהליך ריפוי רגשי של ילדים, באפשרותה לפתח את דימוים העצמי החיובי, לתרום לשיקומם

117 דוד רייפן, 'ילדי רחוב בתל אביב בשנים 1935 עד 1944', חברה ורווחה, 1 (1984), עמ' 40.

118 פרוטוקול המשך שיחת ועדת החקירה עם דוד אנגל, 13.7.1944, אצ"מ, J1/3813.

119 שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'.

120 'יאנוש קורצ'אק ליעקב צוק, 26.12.36, בתוך: יאנוש קורצ'אק, דת הילד, בית לחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ח, עמ' 196-197.

מאירועים טראומטיים, ולקדם רגשית, חברתית ולימודית.¹²¹ במוסדות שהיו בפיקוחו של אידלסון, ניתן מקום לאמנות וליצירה, להצגות, לריקוד, לשירה ולנגינה. במעון לנערים עובדים נערך חוג שבועי בכתיבה יוצרת, ותוצריו הוצגו בעיתון הקיר של המוסד.¹²² הילדים למדו תיאטרון,¹²³ ואידלסון אף הסכים ששלושה ילדים מהמעון ישתתפו בהצגה בשם 'ילדי ההפקר', על אף ביקורת על תכניה החינוכיים השליליים.¹²⁴ לדעתו, 'לחזור על הרע בדרך אמנותית זהו אמצעי בדוק ומנוסה לריפוי הרע עצמו. [...] ע"י הבעה אמנותית מלווה אפקטים אנו מוציאים את הגרעין הרע בחלקו או כולו מנפש הנער'.¹²⁵ בלילות שבת הונהגה במעון פעילות תרבותית, שכללה יציאה למפגשים עם ארגוני נוער או נגינה וחגיגה טבע בתוך המוסד. בשבת אחר הצהריים עסקו בספורט ובמשחקים צופיים.¹²⁶

גם במוסדות אחרים הקפידו על פעילות תרבותית, כך למשל במוסד בהר־טוב נערכו ערבי שירה בציבור ומשחקי כדורגל, טיולים ופעילויות סביב מעגל השנה.¹²⁷ להווי חברתי ותרבותי זה הייתה השפעה חיובית על יחסם של הילדים למוסד ועל התפתחותם האישית.¹²⁸ כך עולה גם מסיפורי החיים של מקצת הילדים, שנמסרו ממרחק הזמן, כמו מושיקו לוי שפיתח קריירה בכוריאוגרפיה או האומן יוסף שלחין.¹²⁹ קשה להעריך אם סיפוריהם מייצגים את הכלל, אולם הם מעידים על כך שבעבור כמה מן הילדים ההיבט האמנותי והיצירתי שאליו נחשפו במוסד היה קרש לפיצה להתפתחות מקצועית ולמעבר משולי החברה למרכזה.

המוסד כמעצב זהות לאומית

השאפה לקדם את הילדים ולשלבם בחברה הייתה נחלת כל המוסדות. בהינתן שהישוב היה חברה לאומית, היו הערכים הציוניים, שבמרכזם השפה העברית, חלק טבעי מן החיים במוסד. עם זאת, במוסדות של הוועד הלאומי היה החינוך לערכי הלאום ולהשתלבות במאבק הלאומי מטרה מוצהרת, ואילו במוסדות של עיריית תל אביב זו הייתה מטרה משנית שלא הובלטה, אך הנחתה אותם מעשית.

- 121 ברוס סנט־תומס ופול ג'ונסון, העצמת ילדים באמצעות אמנות והבעה: ריפוי טראומה ואבל תוך גנישות תרבותיות, אח, קריית ביאליק 2013.
- 122 אידלסון אל המחנכים במעון לנערים עובדים, 4.11.1937, אעת"א, 4-22130.
- 123 הנהלת 'חזון' מדרשה לתיאטרון אל הנהלת המעון לנערים עובדים, 29.5.1938, שם.
- 124 פרלסון סבר כי אין בהצגה 'תוכן חנוכי חיובי אלא אולי שלילי'. פרלסון אל אידלסון, 22.11.1937, שם; ח' פיש וזאב ברלינסקי, בשם 'להקת השחקנים הצעירים', אל מועצת עיריית תל אביב, 26.11.1937, שם. לא מצאנו מידע על ההצגה או על להקת השחקנים הצעירים.
- 125 אידלסון אל פרלסון, 23.11.1937, אעת"א 4-22130; אל. פרלסון אל אידלסון, 22.11.1937, שם.
- 126 אידלסון אל המחנכים במעון לנערים עובדים, 4.11.1937, שם.
- 127 א' כספי לעיריית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הנער הר־טוב, 10.12.1945, שם, 4-2136.
- 128 ח' פיש וזאב ברלינסקי, בשם 'להקת השחקנים הצעירים', אל מועצת עיריית תל אביב, 26.11.1937, שם, 4-22130.
- 129 מושיקו לוי בריאיון שערכה תהלה הרץ, 10.11.2014.

במסמכים הרשמיים של עיריית תל אביב עיקר העיסוק היה בהתפתחותו האישית והמקצועית של הילד, וההיבט הלאומי כמעט נעדר. מסלולי ההכשרה המקצועית נבחרו על פי מידת התאמתו של המקצוע לילדים, ולא משיקולים לאומיים. מכיוון שהמוסדות היו בעיר, היה זה טבעי שהפעילויות התרבותיות היו עירוניות – וכללו למשל ביקור בקולנוע – ולא היו 'חלוציות' באופיין. אולם לא רק המיקום קבע את אופי הפעילות; גם במוסד שבמושבה הר' טוב, באזור כפרי, לא הודגשה הזהות הלאומית במטרות המוסד וגם מעשית ניכרה בו התמקדות בצורכי הילד ובהתפתחותו האישית. אמנם הילדים עסקו בו בגינון ובמשק בעלי החיים,¹³⁰ אך האפיק המרכזי של הכשרתם המקצועית, שהושקעו בו משאבים וזמן, היה מסגרות ונגרות.¹³¹ לדעת מנהל המוסד ב-1945, נקשרו הילדים למקום מאחר שהוא התמקד בהם ובצורכיהם, והתמקדות זו תרמה לתהליך החינוכי שעברו.¹³² לעומת זאת, במוסדות הוועד הלאומי הודגש ההיבט הלאומי בהצהרה ובמעשה כאחד. גם בהם ניכר הדבר בעיקר בהכוונה המקצועית של הילדים. אף שילדים אלה הגיעו ברובם מן העיר, שהייתה הוויית חייהם המוכרת ושבה הם ראו את עתידם, ולמרות הטענה החוזרת שחקלאות אינה העיסוק המתאים להם – הייתה ההכשרה המקצועית הכמעט בלעדית במוסדות הוועד הלאומי בחקלאות.¹³³ הודגש בהם כי מדובר במפעלים לאומיים הממלאים 'לא רק תפקיד סוציאלי ע"י הצלת ילדי הארץ מעבריינות ושחיתות, אלא [...] גם מקום הכשרה חשוב בשביל מפעל ההתיישבות שלנו'.¹³⁴ זו הייתה גם השקפת עולמו של מנהל בית הנערה, אלימלך כהן, שסבר כי:

יש לראות באידיאל לאומי-חברתי את אחד הגורמים החשובים ביותר בחנוך הנוער, גם הקשה והמפגרי. ברור כי כל מקרה ומקרה תובע שיקול מיוחד בשעה שבאים לדון על עתידו וכי אין ליצור הרגשה אצל הנערים כי כל מי שאינו הולך להכשרה ולקבוץ נכשל בדרך – אולם אין ספק כי יצירת אוירה של שאיפה והליכה לקראת אידיאל מסוים בכתלי המוסד ברכה רבה צפונה בה לחנוך הבנות.¹³⁵

כהן הבהיר כי יש צורך באידאל כלשהו שימלא את אוירת המוסד ויאגד את החניכים סביב מטרה חינוכית, וכי האידיאל הלאומי יתאים לשם כך. עם זאת חשוב לציין שהוא לא טען שטובת הלאום קודמת לטובת הילד וסבר שיש לשקול כל מקרה לגופו.

130 'ישיבת הוועדה לברור הצעה להקמת מעון עירוני לנערים בהר טוב, 27 אוגוסט 1944, אעת"א, 4-2136.

131 אידלסון אל ח' אנוך, 9.12.1945, שם, 4-2136.

132 א' כספי אל עיריית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הנער הר' טוב, 10.12.1945, שם, 4-2136.

133 יו"ר הוועד המנהל של כפר העבודה לנערים בתל מונד אל מנהל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 22.9.1943, אצ"מ, S/15/41200; ה"ל אל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 17.9.1943, שם.

134 יו"ר הוועד המנהל של כפר העבודה לנערים בתל מונד אל מנהל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 22.9.1943, שם.

135 'כהנא, הלשכה להדרכה ולפיקוח חינוכי-סוציאלי של משרד הסעד, אל ציפורה בלוך, מנהלת המחלקה לטפול בילד ובנער, 24.5.1951, אל"ח, 1.161/882.

אכן, בעיני רבים בצוות החינוכי, קידום הילדים ותרומה ללאום היו שתי מטרות השזורות זו בזו. קיימות עדויות כי העבודה בכפר העבודה לא הייתה רק יישום של ערך לאומי, אלא גם עיצבה מחדש את עולמם של הילדים, כפי שתיאר ניסן בשנת 1940:

בבואי לכפר לא יכולתי לשלוט על עצמי. כל מיני מחשבות ורעיונות רעות תקפוני [...]. אני נזכר בחצר השוממה, באבנים ובלכלוך ששרר בכל פינות המחנה. ידעתי, כי כל התחלה היא קשה. בכל זאת התגברתי בקושי עד שנכנסתי למסלול העבודה. [...] סוף סוף נוכחתי, כי מוכרחים לעבוד. וכעת כאשר נכנסים מהצד השני לכפר, אנו רואים את שורת הברושים ואת שיחי היסמין שיפיצו ריח נחמד בעתיד [...] מתקרבים ימי עבודה מאומצים. צריכים בכל המרץ לעבד ולשכלל את הכפר.¹³⁶

דבריו מעידים על השינוי האישי שעבר, מהסתייגות מהעבודה בכפר ועד לעבודה חדורת מוטיבציה פנימית. שילוב שתי המטרות, קידום הילדים ותרומה במאבק הלאומי, עולה גם מדברי בני בשנת 1940:

בקומי משנתי אני מתכוונן לעבודה. אחרי ארוחת בקר מוסר ה' יחיאל עבודה לילדים. גם אותי שולחים לעבודה. יש ילדים העושים קשיים; אבל הרב הולך לעבודה בסדר. כאשר אני עובד, כל מחשבותי נתונים [כך במקור] לעבודה. אני חושב: אם לא עובדים, הרי אין אפשרות להתקיים. אם אנחנו נעבוד ונגדל את הגן בעוד כמה דונם, הרי נוכל להביא מהעיר עוד ילדים מחוסרי בית ולחם לשובע. ובכן עלינו לעבד כדי שאפשר יהיה להביא עוד ילדים. אנחנו ילדי ארץ־ישראל צריכים תמיד לזכור שהרבה ילדים סובלים בגולה; מתגלגלים בקור ובלי לחם ועלינו להעלותם לארץ. אם נעבד נרחיב את הגבולות של ארצנו. ילדים! הרבה תלוי בנו.¹³⁷

דבריו מצביעים על הפנמתם של הערכים הלאומיים שהתבטאו בעבודתם בכפר; אולם הם מעידים גם על כך שלא כל הילדים במוסד הזדהו עם העשייה הזו ולא כולם הפנימו את הערכים שעמדו בבסיסה. זאת ועוד, מעשית, יש שמימוש האידאולוגיה הלאומית בא על חשבון טיפול אינטנסיבי ואינדיווידואלי בילדים.¹³⁸

עלון המוסד ככלי לעיצוב זהות לאומית

אחד הכלים לעיצוב הזהות הלאומית בקרב הילדים, שבלט במיוחד בכפר העבודה, היה עיתון המוסד. מחקרים מצביעים על חשיבותה של עיתונות הילדים בארץ באותה התקופה, ככלי לעיצוב זהות לאומית בקרב הילדים.¹³⁹ גם בכמה מהמוסדות לילדים עזובים היה

136 עתוננו, עיתון פנימי של כפר העבודה לנערים, 25.9.1940, שם.

137 שם.

138 ראו למשל: פרוטוקול משיחות שהתקיימו בזמן ביקורי הוועדה בכפר העבודה לנערים, אצ"מ, J1/3813.

139 על עיתונות הילדים ועל השפעתה על עיצוב הזהות הלאומית של הילדים באותה התקופה ראו:

העיתון הפנימי כלי הכרחי הן לקידום אישי של הילדים – מעצם הכתיבה לעיתון – והן להנחלת ערכים ולשילובם בחברה הלאומית, על ידי פרסום ידיעות מהמתרחש בארץ ובעולם. כך עולה למשל מעיתון קיר של ילדי כפר העבודה משנת 1947:

בתרועה גדולה נתקבלה בין הילדים הידיעה על חידוש עתון הקיר. [...] אפשר לחיות רחוק מהעיר הרועשת, אפילו במקום כזה קטן – ולהיות דומה לכל ילד אחר, לעבוד, לחשוב, ללמוד, ורואה אני שהאפשרויות הן גדולות. כיום אנו כ־70 ילד, ורועש גם אצלנו. בגלל עינינים חשובים בעינינו, איפוא, הרגשנו את צורך בעיתון. על הנעשה בעולם הגדול, על הנעשה בעולמנו הארצישראלי, ובודאי בעולמנו אנו הקטן.¹⁴⁰

עיתון הקיר שימש גשר בין הילדים ובין החיים שמחוץ למוסד, והקנה להם תחושה פנימית של שייכות לעולם הילדים שנתפסו נורמטיביים.

בעיתון כפר העבודה בולטת ביתר שאת השאיפה להקנות לילדים ערכים לאומיים. לא רק הידיעות החיצוניות, גם חיבורי הילדים, השירים והאיורים, סבבו סביב לאומיות וחקלאות. כך עולה מאחד השירים שפורסמו בו ב־1940:

בכל הרחובות הסתובבנו
בלי לְמוֹד, בלי עבודה
כל הימים רעבנו
אין אוכל בלי עבודה
קראה לנו ארצנו, קרא לנו כפרנו
קראו לנו חיים חדשים.¹⁴¹

על פי השיר, החיים במוסד חילצו את הילדים מהרחובות ועיצבו את עולמם וזהותם מחדש, ברוח החלוציות הלאומית. התנוססותו של שיר כגון זה על הקיר, שימשה לא רק כלי ביטוי כי אם גם כלי לעיצוב זהותם של הילדים, שהיו בהם שהפנימו את המסרים ואף פרסמו מהתנסויותיהם האישיות באותה הרוח. כך עולה למשל מרשימתו של משה שושני (שם עט) בעיתון הקיר, שכתב ב־1947: 'אנחנו חיים כאן בתחומי הכפר בשקט ובשלוה ושוכחים לפעמים את המתרחש כיום בערי ארצנו [...] יום יום קורות התנגשויות בכל פעם שומעים אנו על קרבנות של אזרחים שלווים'.¹⁴² דבריו מעידים על מעורבות בנעשה בארץ ועל תחושת הזדהות והשתייכות. רגשות לאומיים וחיבה לנופי הארץ עולים גם משרש שפורסם באותו עיתון:

רימה שיכמנטר, חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, יד יצחק בן־צבי ומכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2014.

140 'עלון כפר עבודה', כ"ב אדר תש"ז, אצ"מ, J1/12657.

141 עתוננו, עיתון פנימי של כפר העבודה לנערים, 25.9.1940, אל"ח.

142 'עלון כפר עבודה', כ"ב אדר תש"ז, אצ"מ, J1/12657.

מִיִּסְזָכִים וְרַעֲנָנִים	הוּי כְנַרְתַּיִף־פִּיהַּ
סְגוּרִים מִיִּמִּיךְ מְכַל הָעֵבְרִים	סִפְרֵי לָנוּ מַעֲשֵׂיהַּ
עַל שְׁפַתֶּיךָ עוֹמְדִים וְדֹגִים	מִיִּמִּי קֹדֵם דֵּיִיגִים
דֵּיִיגִים עֵבְרִים חֲבִיבִים	עַל שְׁפַתֶּיךָ צוֹעֲדִים
מְבַאֵר שְׁבַע וְעַד דָּן	מִן פּוֹרִיָהּ וְעַד מִצְפָּה
מִן הַמְדַבֵּר וְעַד הַיָּם	נִמְשָׁךְ הַדֶּרֶךְ עַל כָּל הַהָרִים
לְרֹאוֹתְךָ בָּאִים כּוֹלֵם	בַּחַר בְּךָ, אֱלֹהִים, כְּנַרְתַּיִף
הוּי כְנַרְתַּיִף־פִּיהַּ. ¹⁴³	מְכַל הַיָּמִים לוֹ, לְתַפְאֵרְתָּ.

מקצת הנערים בכפר העבודה השתתפו בשמירה עליו והקימו קבוצה שעמדה בקשר עם קבוצות נוער בסביבה, וממנה יצאו גם לנקודות התיישבות בארץ.¹⁴⁴ יש בכך כדי להעיד על הפנמת הזהות הלאומית בקרב חלק מהנערים ששהו במוסד, שהפנו את מרצם ואת עתידם לאפיקי עשייה חלוציים ולאומיים.

מחקרים מצביעים על קשר בין מימוש הזהות הלאומית בקרב צעירים ובין שיפור הדימוי העצמי שלהם ויכולת ההגשמה האישית.¹⁴⁵ אכן, בקרב כמה וכמה מבוגרי המוסדות מורגשת השפעתה של השתלבותם בעשייה הלאומית על השתלבותם החברתית. בראיונות עם בוגרים ובזיכרונות שמסרו קרובי משפחה ניכרים הכבוד וההערכה העצמית שהושגו בעקבות ההשתלבות בעשייה הלאומית. עם זאת, חשוב לזכור שייתכן כי עדויות אלה אינן מייצגות את כלל הילדים העוזבים שקולם עלום.

סיכום: המוסד כמעצב זהותם של הילדים העוזבים

'מוטב שיהיה מוסד כזה מאשר שהילדים יהיו ברחוב',¹⁴⁶ אמרה בשנת 1944 סידי ורונסקי, לאחר ששמעה על מכלול הבעיות שליוו את כפר העבודה מהקמתו, על ההזנחה ועל הפגיעה ברווחת הילדים. דבריה מצביעים על ההשקפה הרווחת בקרב גורמים מטפלים שבכל מקרה המוסד בטוח יותר לילדים מסביבתם הטבעית. עמדתם הייתה שהמוסד, גם אם התנהל באופן לקוי, היה מסגרת שתומכת בביטחונם ובהתפתחותם התקינה של הילדים. כן האמינו גורמים אלה שהמוסד מרחיק את השפעתם השלילית של העוזבים מרחובות העיר.

143 שם.

144 שם; 'כפר עבודה לנערים', 25.9.1940, שם, J1/2313; נפתלי ק' אל יעקב צוק, 4.5.1940, תלמה מרגלית: צוק, ארכיון משפחתי.

145 גבריאל הורנצ'ק, 'מימוש של זהות לאומית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1989.

146 שיחה עם סידי ורונסקי, 29.8.1944, בתוך: פרוטוקול השיחות שהתקיימו בזמן ביקורי הוועדה בכפר העבודה לנערים, אצ"מ, J1/3813, עמ' 141-148.

המוסדות שבלב המאמר נבדלו אלה מאלה באופן תפקודם ובהשפעתם על רווחת הילדים שחסו בהם ועל עתידם. זאת בשל הגישות האידאולוגיות והחינוכיות שעמדו ביסוד התנהלותם, המשאבים שהושקעו בהם, והיכולת לפקח אחר המתרחש בהם או היעדרה. גם למיקום המוסדות ולצוות המסוים של מחנכים ומטפלים ששהו בהם וניהלו אותם באופן יום-יומי הייתה השפעה ניכרת.

בהכללה אפשר לומר שניכר פער בין מוסדות הוועד הלאומי – שהתמקדו בקולקטיב הלאומי ובצרכיו וראו את טובת הפרט כמטרה שנייה במעלה – ובין מוסדות תל אביב, שהתמקדו בטובת הילד ובהתפתחותו החינוכית. אפיון זה של מוסדות תל אביב עולה בקנה אחד עם התדמית האינדיווידואליסטית של תל אביב. עם זאת, קיימים מאפיינים משותפים לכל המוסדות, ובפרט שאיפתם לעצב את זהות הילדים החניכים בהם והשקעתם בהכשרה מקצועית לשם כך.

המוסדות, הן אלה שתפקודם היה לקוי הן אלה שתפקודם היה מועיל וחיובי, ראו את עצמם כתחליף למשפחות הילדים, ושאפו להשפיע השפעה מיטיבה על זהותם המתעצבת כדי להבטיח את מקומם של הילדים בחברה ואת עתידם. השפעה זו התבטאה בעיקר בשני תחומים, החברתי והלאומי. במוסדות העירוניים הודגש ההיבט היצרני, שהועלה על נס בחברה שהעריכה יצירה ועשייה; ובמוסדות הכפריים הודגש ההיבט החקלאי, שהיה חוד החנית של העשייה הלאומית.

בתחום החברתי התבלטה שאיפתם של מרבית המוסדות להימנע מתיוג מכון של הילדים כעזובים או כעבריינים, ולכוונם לחיים נורמטיביים. עם זאת, נראה כי עצם הימצאותם של הילדים במוסד שיועד לטיפול באוכלוסיית מצוקה ושוליים קיבע את שייכותם של הילדים לקבוצה זו, והם חשו בכך. זאת ועוד, מקומה של המשפחה בחיי הילדים הודחק, וההכשרה התעסוקתית, בעיקר במוסדות הוועד הלאומי, התחשבה בעיקר בערכי המרכז החברתי-הלאומי, ולא בשאיפות הילדים.

ככלל, קשה להעריך באיזו מידה הצליחו המוסדות במשימתם לעצב את זהות הילדים והנערים שחסו בהם באופן שסייע להם להשתלב בחברה בכלל ובחברה הלאומית בפרט, שכן אין בידינו מידע על קורות כל החניכים במהלך שהותם במוסדות ובבגרותם. סביר כי כשם שהמציאות במוסדות הייתה מורכבת, כך הייתה גם השפעתם על החניכים בהם. היו בוגרים שטענו ממרחק הזמן כי למוסד הייתה השפעה מכרעת על מהלך חייהם שהובילה אותם לעתיד טוב יותר משיכלו לצפות לו. הללו הבהירו כי בזכות המוסד הם נחלצו ממעגל העוני והפשע, והגיעו להישגים מקצועיים וחברתיים.¹⁴⁷ טענה הפוכה מצויה במכתבו מ-1940 של נפתלי, מבוגרי כפר העבודה:

זה שלוש שנים שנמצאתי בתוך מוסד ועד כמה שחקרתי ומצאתי ראיתי שכמעט 99% מאלה שעזבו את המוסד לא הצליחו בחייהם היום יומית [כך במקור]. לא מצאתי חניך שקבל חנוך או מושג על חייו בעתיד. [...] באם נאסף עתה את כל החניכים שעזבו

147 יוסף שלחין ומושיקו לוי בריאיון שערכה תהלה הרץ, 2.11.2014.

את המוסד גם לא יעלה פרי מהם. כי הדבר כבר מאוחר מדי. תחנכו אותם עוד שנה-שנתים ולשוא חבל רק על הכסף שמוציאים עבורם. והאם אתה חושב שהתחנכתי בדרך זו שאני בחרתי, במוסד? לא... זה רק רצוני הָעוּ העיץ [כך במקור] בי זאת להיות פעם בן־אדם [...] כפי ששוחחתי עם כמה חברים מהכפר ראיתי שיש להם את המחשבה הטובה בעתיד אבל ראיתי שאין מי שיטפל במחשבתם וברעיונותיהם לפני העתיד, או יותר נכון לפני שנכנסים לחיים חדשים, לתוך מעמקי החיים היום יומיים. אבל הדבר עתה מאוחר [...] אין לך מושג עד כמה שלבי עתה פועם שאני חושב על חברי שחייתי אתם כמה שנים ואראה אותם אחר כך בלי כל תפיסה בידם בלי מחשבה בעתיד ובלתי מחונכים. מי יתן ויתקן את השגיאה הזאת?¹⁴⁸

לדעת נפתלי הצלחתו אינה קשורה – ואולי אף מנוגדת – לחינוכו במוסד. גם יוסף שלחין, אף שטען שהמוסד הציל אותו מהתדרדרות, הציג את הצלחתו כנובעת ברובה מהנעה פנימית, ולא מהשפעה חיצונית.¹⁴⁹ במחקרים אחדים נטען שבמוסדות שהפיקוח בהם על חיי החניכים מקיף כמעט את כל תחומי החיים, עיצוב זהות החניכים נעשה בכפייה ותוך כדי פגיעה בחירותם הפיזית, המחשבתית והנפשית.¹⁵⁰ עדות נדירה זו של נפתלי מציגה עמדה אחרת, שלפיה כמה מהחניכים שאפו לעיצוב זהות מעמיק יותר במוסד, ושהם ראו בו נקודת מפגש עם המרכז החברתי והזדמנות להשתלבות בחברה. ייתכן שכאשר ניצבת בפני הילד מטרה ערכית חשובה – לאומית, חברתית או אישית, ייחודית או אוניברסלית – הדבר נותן לו אופק לחתור אליו, והנעה פנימית לצמיחה והתפתחות.¹⁵¹ ממרחק הזמן אפשר אפוא להציע שהשילוב בין האידאל המרוחק לכאורה ובין רווחת הפרט עשוי להיות דווקא כוח מניע להצלחה ולרווחה; וכשם שמוסדות הוועד הלאומי הדגישו את היעד הקולקטיבי, כך גם בימינו – הצבת הקהילה וצרכיה במרכז עשויה להשפיע חיובית על ילדים בסיכון. כאז כן כיום, יש לשלב בתהליך החינוכי בין שימת הלב לצורכי הפרט ובין מטרה ערכית רחבה, חברתית, קהילתית או לאומית. לשילוב זה, המאזן בין צורכי הפרט לצורכי החברה, יש ככל הנראה השפעה מכרעת.

148 נפתלי ק' אל אריה קוטלצ'וק, 4.5.1940, תלמה מרגלית־צוק, ארכיון משפחתי.

149 יוסף שלחין בריאיון שערכה תהלה הרץ, 2.11.2014.

150 גופמן, על מאפייני המוסדות הטוטאליים.

151 מעניין כי אחת הגישות המתקדמות בעבודה עם ילדים ונוער בסיכון בישראל כיום היא גישתו של חיים פרי הרואה ב'חניך כמחפש משמעות' תמה מרכזית בתהליך הטיפול והעבודה. דותן לוי, דרוש כפר, כנרת, מודיעין 2018.